FACTOR D

Vijfendertigste jaargang - nummer 2 - 2017

KWARTAALBLAD VOOR HET
ECONOMIE-ONDERWIJS EN ZIJN DIDACTIEK

Examens economie én m&o

DocentOntwikkelTeams

Phillipscurve

Van de redactie

Voor de momenten tijdens uw zomervakantie dat u open staat voor werkgerelateerde informatie hebben wij deze keer een ruim gevuld nummer 2 van Factor D met vier terugblikken op de recente examens. Deze keer komen voor het eerst ook de examens management en organisatie aan de orde.
José Haasakker bespreekt het M&O- examen havo. Een redelijk standaard examen, met een actuele insteek rond de perikelen van het faillissement van V&D en een nieuw soort presentatie van balans, staat van baten en lasten en liquiditeitsoverzicht van een vereniging in één grote tabel. Een zoekplaatje voor de leerlingen.
Barta Moerkerk bespreekt het M&O-examen vwo. Zij vond dat het wel veel werk was voor de leerlingen maar inhoudelijk goed te doen. Een beetje eenzijdig door teveel vragen met BTW.
Wim van Kleef heeft het vwo examen economie ter hand genomen. Hij vindt dat de examenmakers met dit examen laten zien dat economie geen rekenvak is maar een sociale wetenschap. In dit examen zaten volgens Wim een aanzienlijk aantal macrovragen. Maar over Phillips stond hij niet echt te juichen.
Maarten Delvaux gaat dieper in op het wel zeer onverwachte item van de Phillipscurve in het vwo examen. De examenmakers hadden wel lef om dit onderwerp, dat veel leerlingen via een appendix op het lesmateriaal hebben moeten leren, nu al in het examen te zetten. Maarten vindt het wel leuke vragen maar is niet te spreken over de fouten in het correctiemodel.
Rafiq Friperson bespreekt het havo examen economie. Een afwisselend examen wat recht deed aan zowel hoogvliegers als laagvliegers.
Ook doctor Fact bespreekt de Phillipscurve. Hij is boos op de examencommissie. Star is de nieuwe mode.
Quincy Elvira bespreekt een DocentOntwikkelTeam (DOT) bij het vak management en organisatie waarin meerdere collega's hun vakdidactische kennis kunnen uitwisselen bij het ontwikkelen van lesmateriaal.
Olivier meldt ons via zijn cartoon dat het CBS niet langer het BNP als hoogste goed hanteert maar de kwaliteit van leven van de burgers.
Megan heeft een essay over Trumps plannen moeten schrijven. Dat was wel leuk. Maar ze moest zich ook voorbereiden op het berekenen van break even omzet en prijselasticiteit. Op tijd beginnen stelt ze uit tot volgend jaar.
Lenie Kneppers heeft een opgave uit het economie-examen havo van vorig jaar geanalyseerd. Ze analyseert waar en waardoor leerlingen de fout in gaan.
De redactie wenst u een prettige (voortzetting van de) zomervakantie!
Reacties zijn welkom op info@soeo.nl

Henk Vercoulen

Inhoud

1 Het centraal schriftelijk examen economie vwo: gevarieerd examen met vooral veel schrijfwerk
Wim van Kleef

5 De Phillipscurve in het CE: van en langs, kort en lang
Maarten Delvaux

7 Column: Trump & Megan's plannen voor de rest van 2017
Megan

8 Haal je de voorste of de achterste eruit?
Quincy Elvira

13 Examen voor hoog- en laagvliegers
Rafiq Friperson

18 Column: Star
Doctor Fact

19 M&O havo 2017
José Haasakker en Anthea van Os-Rietema

21 Het examen m&o vwo 2017 1e tijdvak
Bartha Moerkerk – de Bakker

24 Cartoon
Olivier

25 Een examenopgave nader bekeken
Lenie Kneppers

De foto's op voorcover en achtercover zijn genomen in museum Insel Hombroich in Holzheim.

Het centraal schriftelijk examen economie vwo: gevarieerd examen met vooral veel schrijfwerk

Wim van Kleef

In al die jaren dat ik examens economie heb nagekeken, hebben leerlingen nog nooit zo veel tekst geproduceerd – of beter: moeten produceren - als dit jaar. Vele leerlingen hebben daar opmerkingen over gemaakt. Vooral leerlingen met natuurprofielen klaagden over het feit dat er 'te weinig gerekend' hoefde te worden. Veel rekenwerk zat er inderdaad niet in, maar of dat nou zo bezwaarlijk is, is maar de vraag. Economie is immers geen rekenvak, maar een sociale wetenschap, waarin modellen een prominente rol hebben en waarbij dan op basis van een model af en toe een sommetje gemaakt moet worden.

Welgeteld moest bij zes vragen een berekening worden gemaakt (1, 6, 10, 11, 15 en 22), bij de overige tweeëntwintig vragen was het de bedoeling iets te beschrijven, uit te leggen of te verklaren. Rekenvragen maakten derhalve nog geen 25% van het examen uit (en 24,5% van het aantal te behalen punten).

De didactische betekenis hiervan is dat docenten hun leerlingen niet uitsluitend rekenopdrachten moeten laten maken in hun vaklessen. Dat zou volstrekt niet representatief zijn voor het te maken eindexamen. Leerlingen worden dan op het verkeerde been gezet. Ik maak dikwijls mee dat leerlingen voorafgaand aan een schoolexamen vragen welk deel van de vragen rekenvragen en welk deel van de vragen theorievragen worden. Het lijkt mij dan belangrijk klip en klaar te kunnen melden dat het accent zeker op theorievragen komt te leggen. De beoordeelbaarheid van dat type vragen mag dan iets lastiger zijn, maar dat mag uiteraard nooit een criterium vormen bij het opstellen van een toets of examen. Belangrijk is wel correctoren houvast te bieden door een goed uitgewerkt antwoordmodel te produceren. Het examen 2017 eerste termijn was op dat punt voor verbetering vatbaar.

Wim van Kleef is economiedocent aan het Hervormd Lyceum Zuid in Amsterdam, vakdidacticus economie aan het ILO van de Universiteit van Amsterdam en redactielid van Factor D.

Begripskennis

Leerlingen die moeite hebben met het schoolvak algemene economie, maar goed uit de voeten kunnen met algemeen economische terminologie en die begrippen en concepten herkennen in nieuwe contexten, konden hun hart ophalen. Wanneer zij termen als 'principaal-agent-probleem, inverdieneffect, berovingsprobleem, moral hazard, asymmetrische informatie, averechtse selectie, risico-aversie correct kunnen verwoorden, konden ze bij de vragen over deze begrippen, een flink aantal punten verdienen.

Micro macro

De spreiding micro macro is ook altijd een gespreksonderwerp. Meestal vindt de beroepsgroep (economieleraren), dat er te weinig macro in het examen zit. Het dunkt mij dat er dit jaar meer dan voldoende macro in de opgaven was verwerkt. Bezie de opgaven 2, 4 en 6 en de conclusie kan niet anders zijn dan dat een aanzienlijk deel van examen uit macro-vragen bestond. Gek genoeg wordt het woord meso zelden gebezigd onder economieleraren. Als we onder meso verstaan het niveau van een sector of bedrijfstak, dan hebben vele vragen betrekking op het meso-niveau: de bankensector (opgave 4), de verzekeringssector (opgave 5).

Contexten

De gekozen contexten waren in de meeste gevallen actueel, ze sloten redelijk aan bij de belevingswereld van leerlingen en ze waren vooral gevarieerd. Een uitzondering valt te maken voor opgave 2 (Phillips), waar de context er nogal aan de haren lijkt te zijn bijgetrokken. Phillips moest en zou kennelijk een opvallende plek in het examen krijgen. Met maar liefst drie vragen heeft het een prominente plek in het examen gekregen. Naar mijn smaak onterecht, omdat de leerstof nog niet is verwerkt in de lesmethoden en economiedocenten vermoedelijk nog lang niet allemaal goed ingewerkt waren in dit onderwerp. Een en ander leidt er dan onherroepelijk toe dat een deel van de leerlingenpopulatie wordt benadeeld.

Wat zat er niet in het examen?

De beroepsgroep economiedocenten heeft vaak commentaar op wat er niet in het eindexamen staat. Dit keer hadden ze kunnen zeggen: geen speltheorie, geen inkomensverdeling, geen inkomstenbelasting, geen MO en MK, geen wisselkoers, geen internationale handel, geen marktfalen, geen arbeidsmarkt, geen elasticiteit, geen vraag- en aanbodgrafieken en zo kan ik nog wel even doorgaan. Dat type commentaar is wat mij betreft overigens nogal flauw, omdat er in de syllabus zo veel eindtermen staan, dat je ze lang niet allemaal terug kunt laten komen op het centraal schriftelijk eindexamen. Wellicht dat in het herexamen (tweede termijn) of het examen 2018 deze onderwerpen weer terugkeren. Het zou zomaar kunnen.

De vraag moet altijd zijn of het examen een valide examen is geweest. Dan moeten er in ieder geval voldoende

vragen in het examen staan, moeten de vragen goed zijn verdeeld over de eindtermen en de denkvaardigheden (taxonomie van Bloom). In het vwo-examen m&o was de BTW nogal dominant aanwezig in vele vragen. Dat kan de validiteit van een examen aantasten. Bij het examen economie voor vwo heb ik een dergelijke onevenwichtigheid niet aangetroffen.

ENKELE VRAGEN UITGELICHT

Vraag 5: Phillipscurve

Vraag 5 is op zichzelf een heldere vraag, waarmee 'ín het land' iets wonderlijks is gebeurd (zie kader 1). In de vraag staat expliciet dat '*via de arbeidsmarkt*' een verklaring moet worden gegeven voor het dalende verloop van de Phillipscurve op de korte termijn. Een ander mechanisme zouden 'de bestedingen' kunnen zijn. Ook via de bestedingen kan het dalende verloop worden verklaard. In de vraag staat echter impliciet dat een antwoord van leerlingen derhalve niet via de bestedingen mag lopen. Op enkele VECON-bijeenkomsten in het land is echter aangegeven dat antwoorden via de bestedingen goed gerekend mogen worden. En dat laten de leraren zich natuurlijk geen twee keer zeggen. Deze 'richtlijnen' werden dan massaal overgenomen. Veel leerlingen hebben het geluk gehad dat hun docent economie de opmerkingen op deze VECON-bijeenkomst hebben gevolgd. Andere docenten waren op de verkeerde bijeenkomst of op geen enkele bijeenkomst en hebben vervolgens - bij een antwoord dat 'via de bestedingen' liep - hun leerlingen (terecht) 0 scorepunten toegekend. Dit had allemaal voorkomen kunnen worden als in het antwoordmodel een opmerking was opgenomen hoe met dit soort antwoorden om te gaan. Omdat het antwoordmodel tekort schoot, vloog de beoordeling van deze vraag alle kanten op.

Vraag 13: Positief extern effect

Ofschoon deze vraag over positieve extern effecten goed is gemaakt, verbaast het toch wel dat leerlingen niet altijd uit de voeten kunnen met het woord extern. Je krijgt dan antwoorden als 'toeschouwers hebben een plezierige middag', hetgeen natuurlijk nou net de bedoeling is van kijken naar een voetbalwedstrijd. Kern van het antwoord moet zijn dat

Kader 1

grafiek 1 Phillipscurves

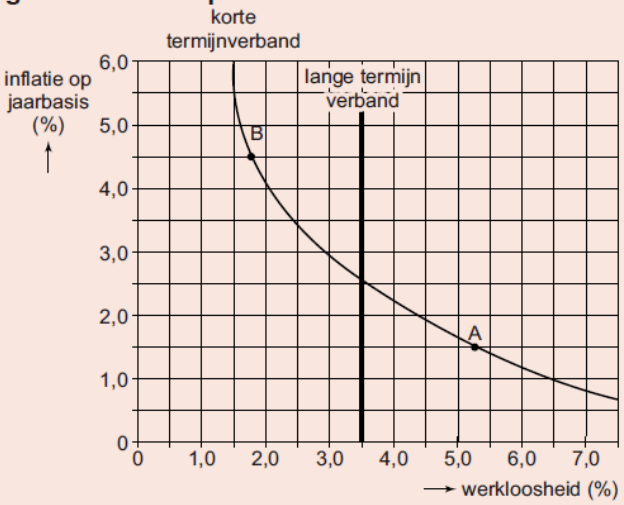

Toelichting bij grafiek 1:

- De positie op de kortetermijn-Phillipscurve is afhankelijk van de stand van de conjunctuur.
- De inflatieverwachtingen volgen de feitelijke inflatie met enige vertraging.
- De *Non Accelerating Inflation Rate of Unemployment* (NAIRU), het werkloosheidspercentage behorend bij de langetermijn-Phillipscurve, wordt geacht te worden bereikt bij een normale bezetting van de productiecapaciteit. In de beginsituatie is de NAIRU 3,5%.

Uit het correctiemodel:

maximumscore 2

Een voorbeeld van een juiste verklaring is: Als het werkloosheidspercentage daalt, wordt de arbeidsmarkt krapper / wordt de productiefactor arbeid schaarser, waardoor de lonen (meer dan de arbeidsproductiviteit) kunnen stijgen. Bedrijven zullen deze loonkostenstijging willen doorberekenen in de verkoopprijzen. (Dit leidt tot loonkosteninflatie.)

Kader 2

tabel 1
rente van een standaard hypothecaire lening van € 150.000 in 2013

looptijd van de hypothecaire lening	hypotheekrente in Hoogland	hypotheekrente in Laagland
5 jaar	4,0%	2,0%
10 jaar	4,8%	2,6%
20 jaar	5,2%	3,2%
30 jaar	5,5%	3,7%

tabel 2
consumentenprijsindex (cpi 2010 = 100)

jaar	CPI Hoogland	CPI Laagland
december 2012	103,00	102,40
december 2013	105,70	104,05

15. Bereken op basis van de tabellen 1 en 2 hoeveel procentpunt de reële rente van de standaard hypothecaire lening met een looptijd van 5 jaar in Hoogland over 2013 hoger is dan in Laagland. Geef de berekening in twee decimalen nauwkeurig.

Kader 3

cirkeldiagram 1 marktaandelen per verstrekker van hypothecaire leningen in Hoogland in 2013

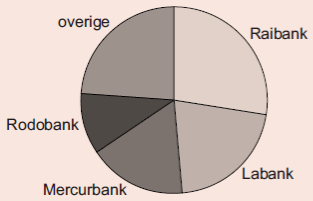

cirkeldiagram 2 marktaandeel van de vier grootste verstrekkers van hypothecaire leningen in Laagland in 2013

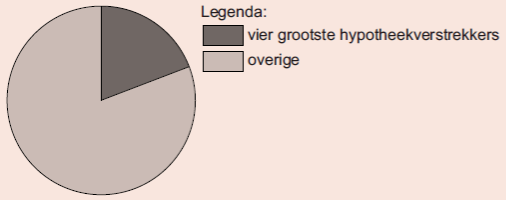

17. Geef aan de hand van de cirkeldiagrammen 1 en 2 een verklaring voor de geconstateerde hypotheekrenteverschillen tussen Hoogland en Laagland.

Kader 4

…Niet alle mensen zijn even risico-avers. Daardoor verschilt de waarde die iemand toekent aan het opheffen van een risico door middel van een verzekering. In een debat stelt een voorstander van het verplicht stellen van een collectieve ziektekostenverzekering dat daarmee de premies laag kunnen blijven. Een tegenstander reageert: 'Bij zo'n verplichting moet je wel kijken naar de betalingsbereidheid. Het verplicht stellen van deze verzekering kan ook een negatief effect hebben op het totale consumentensurplus!'

24. Beargumenteer de stelling van de tegenstander.

Uit het correctiemodel:

maximumscore 2
Een voorbeeld van een juiste argumentatie is:
Als er een verplichting geldt voor het afsluiten van een verzekering, kan de situatie zich voordoen dat bij sommige verzekerden de betalingsbereidheid lager is dan de gerekende premie (met als gevolg een negatief consumentensurplus). Deelname van deze personen aan de verzekering zal dan een negatief effect hebben op het totale consumentensurplus.

anderen (personen, groepen, bedrijven, instanties) dan de voetbalvereniging BVV op de een of andere manier onbedoeld profiteren van de thuiswedstrijden. Een aardig antwoord van een leerling had betrekking op een inwoner van de gemeente die op de bovenste verdieping van een torenflat woont en die vrij uitzicht op de wedstrijd heeft, zonder daarvoor te hoeven betalen. Een voorbeeld van een mooi en creatief antwoord.

Vraag 15: Reële rente

In dit examen zijn leerlingen flink getest op hun kennis over het onderscheid tussen de termen reëel en nominaal. Niet alleen bij vraag 15, bij vraag 26 was dat evenzeer het geval. Vraag 15 (zie kader 2) is echter veel slechter gemaakt dan vraag 26. Kennelijk is er wel enig begrip van beide termen aanwezig, maar als er dan ook een relatief ingewikkelde berekening wordt gevraagd, haken leerlingen af. Eigenlijk is dit vraagstuk een tamelijk suf gevalletje RIC, NIC en PIC met dat verschil dat er twee bananenschilletjes in het vraagstuk zitten, waarover flink gegleden werd:

1. Leerlingen moeten aan de hand van de CPI's van twee momenten het inflatiecijfer over 2013 berekenen. Dat gaat mis omdat leerlingen de indexcijfers van elkaar aftrekken of omdat ze alleen het laatste indexcijfer gebruiken. Dat laatste cijfer geeft echter aan wat de stijging van het prijspeil sinds 2010 is geweest en niet sinds december 2012.
2. Leerlingen hebben hier niet te maken met reëel inkomen (koopkracht) en nominaal inkomen, maar met nominale en reële rente. Leerlingen hebben moeite om hun kennis over nominaal en reëel te transfereren naar een andere vorm van inkomen, namelijk de rente. De meesten hebben beide termen geleerd in de context van loon of salaris. De transfer naar rente treedt niet op, waardoor problemen optreden bij het oplossen van het vraagstuk. Men zal zich wellicht hebben afgevraagd of reëel en nominaal ook iets met rente te maken heeft.

Slechts een enkeling zag kans de volle 3 punten binnen te halen.

Vraag 17: Renteverschillen

Vraag 17 over de bancaire sector in twee landen, is knap bedacht en dat mag ook wel eens worden gezegd (zie kader 3). Opvallend is dat het antwoordmodel nogal afwijkt van de antwoorden die leerlingen veelal gaven. Veel leerlingen herkenden in cirkeldiagram 1 de marktvorm oligopolie en in cirkeldiagram 2 de markvorm monopolistische concurrentie. Omdat in een oligopolie de aanbieders meer invloed op de prijs hebben, liggen de prijzen en dus de rentetarieven in Hoogland hoger dan in Laagland, waar door de vele aanbieders de concurrentie heviger is. In het antwoordmodel worden deze marktvormen gek genoeg niet genoemd. Het zou verstandig zijn dit soort alternatieve antwoorden wel te benoemen in het antwoordmodel om onzekerheid en ongelijke beoordelingen te voorkomen.

Vraag 24: Consumentensurplus

Een negatief consumentensurplus, hoe bedenk je het? (Zie kader 4.) Creatieve vraag, waarmee leerlingen

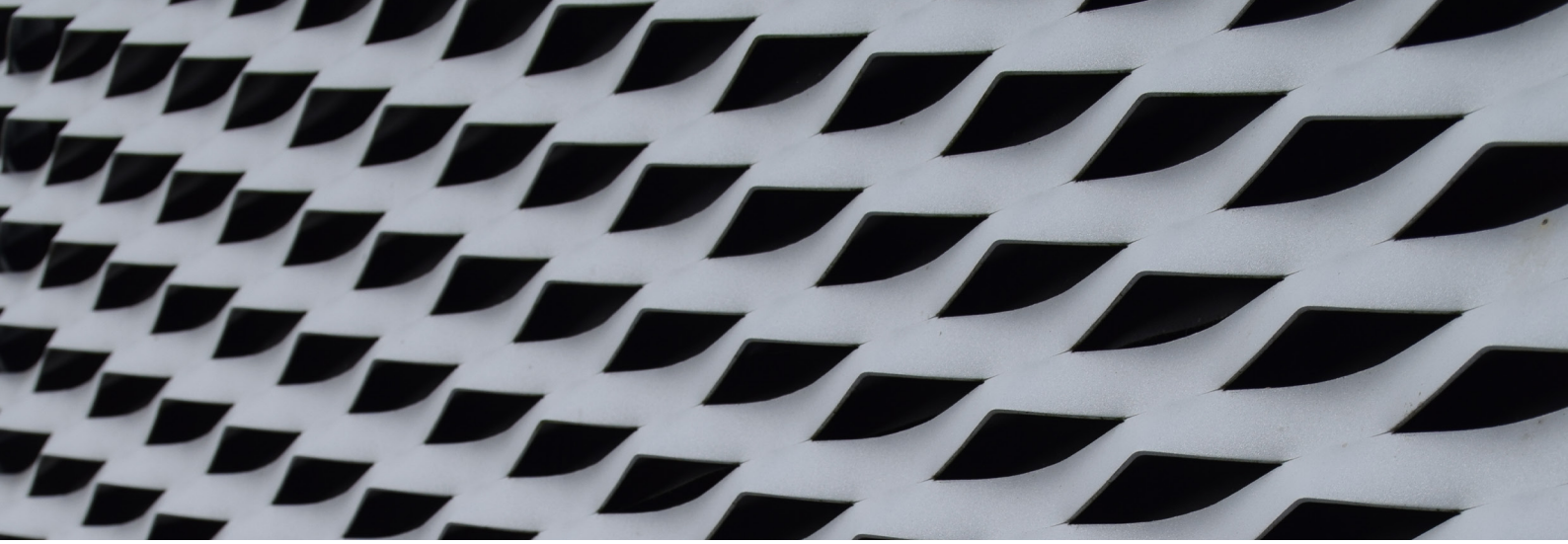

wel goed uit voeten konden, maar waaraan in de lessen vermoedelijk niet of nauwelijks aandacht is besteed. Leerlingen laten hier zien dat ze kunnen transfereren (transfer). Onder dwang (of sociale druk) kan dus een negatief consumentensurplus optreden. En het aardige is dat negatieve consumentensurplussen dus in de werkelijkheid optreden. Er is derhalve geen sprake van een theoretisch verzinseltje.

Hoe zit dat met een negatief producentensurplus? Komt dat in de werkelijkheid voor? Ik denk het wel. Wederom onder dwang of sociale druk, maar mogelijk is ook dat een bedrijf tijdelijk verliesgevend een product aanbiedt met als uiteindelijk doel een klantenkring op te bouwen. Het prijsinstrument is daarbij dan middel om een klantenkring op te bouwen. Misschien dat bedrijven zo nu en dan hun prijzen beneden hun leveringsbereidheid aanbieden – een soort dumping - om aldus concurrenten af te schrikken of in financiële moeilijkheden te brengen. Kortom: vraag 24 is een aardige vraag.

Kader 5

… In 2012 stijgt de consumentenprijsindex met 2,5% ten opzichte van 2011. Bovendien worden vanaf dat jaar spaartegoeden hoger dan € 21.000 belast met een heffing van 1,2%. Het lijkt erop dat sparen vanaf 2012 minder aantrekkelijk wordt. Dit is te zien in het voorbeeld van Yvonne de Wit, die in 2012 een spaartegoed heeft van gemiddeld € 35.000.
… Econoom Spender hoopt dat deze belastingmaatregel daadwerkelijk zal leiden tot teruglopend spaargedrag: 'Teruglopend spaargedrag kan op korte termijn leiden tot herstel van de economische bedrijvigheid.'

27. Verklaar met behulp van de verkeersvergelijking van Fisher dat deze maatregel *op korte termijn* kan bijdragen aan herstel van economische bedrijvigheid.

…Een adviseur van de minister van Economische Zaken komt met een tegenwerping: 'Op basis van diezelfde verkeersvergelijking van Fisher is het maar de vraag in hoeverre het ontmoedigen van het spaargedrag de economische bedrijvigheid *op lange termijn* zal blijven stimuleren.'

28. Leg de tegenwerping van de adviseur uit.

Vraag 27 en 28: Fisher

De twee slotvragen gingen over de verkeersvergelijking van Fischer (MV = PT). (Zie kader 5.) Uit de antwoorden van leerlingen valt op te maken dat veel leerlingen vooral moeite hebben met de rol van de omloopsnelheid van het geld. Voor het gemak stellen ze die 'voor het gemak' steeds constant. Andere leerlingen maken weer andere veronderstellingen, bijvoorbeeld dat als er geld wordt geschapen de omloopsnelheid groeit. Ook die opvatting is onjuist.

Ook in het antwoordmodel is er opvallend weinig aandacht voor de rol van V. Wanneer leerlingen iets zinvols hadden gezegd over V, zitten ze buitengewoon goed in de economische theorie. In de klassieke theorie wordt de V namelijk constant verondersteld, stijgt de M, dan stijgen ook de prijzen omdat de productiecapaciteit normaal gesproken volledig wordt benut. Is dat tijdelijk niet zo, dan zal via het prijsmechanisme deze situatie weer vlot recht getrokken worden. In de Keynesiaanse theorie kan V wel veranderen, maar dan moeten leerlingen bijvoorbeeld iets vertellen over het speculatiemotief van het aanhouden van geld. Dat zie ik leerlingen niet een-twee-drie doen.

Bij deze vraag zie ik zowel bij leerlingen als in het antwoordmodel weinig tot geen onderbouwing, hetgeen me nogal verbaast. Indien in het antwoordmodel al amper onderbouwing te vinden is, kun je hun antwoorden snel goedkeuren. En dat gebeurt dan ook.

Conclusie

Mijn conclusie is dat het een keurig examen is geweest. Niet al te moeilijk, waardoor leerlingen kunnen laten zien wat ze wel weten. Wel veel schrijfwerk, waardoor er nogal wat geëist werd van de formuleervaardigheden van leerlingen. Alle reden dus om in de lessen aandacht te schenken aan het formuleren van correcte en volledige antwoorden, die ook nog eens to-the-point zijn. Te veel aandacht voor allerlei sommetjes is onverstandig, omdat het rekenwerk slechts een beperkte rol in VWO-examens heeft. ■

De Phillipscurve in het CE: van en langs, kort en lang

Maarten Delvaux

Over de vraag over de Phillipscurve in het centaal examen was veel te doen. De examenmakers toonden lef door dit onderwerp, dat in het programma was gefietst door tijdens het spel de regels te veranderen, prominent in het examen te zetten, terwijl het nog niet in alle methodes was opgenomen en door sommige uitgevers als appendix naar de leraren was gestuurd.

Maar de discussie ging vooral over de inhoud van de vragen en de normantwoorden.

Arbeidsmarkt

In vraag 5 moesten leerlingen het verloop van de curve verklaren via de arbeidsmarkt. (Zie voor de bijbehorende bronnen het artikel van Wim van Kleef in dit nummer.) Dan rijst de vraag of je het ook zonder de arbeidsmarkt zou kunnen verklaren. De Phillipscurve gaat toch over werkloosheid? Dan heb je het toch sowieso al over de arbeidsmarkt? De bedoeling was dat je redeneerde via de loonkosten en niet via de bestedingen, maar dit laatste werd later door de VECON ook goedgekeurd, al was mijn tweede corrector daar zeer ontevreden over.

Verschuiving Phillipscurve

De meeste discussie ging over vraag 9: hoe een belastingverlaging op arbeid kon leiden tot een verschuiving naar links van de lange termijn Phillipscurve, dus eigenlijk van de NAIRU. (zie kader 1)

Hier waren twee zaken belangrijk: a) het verschil tussen een verschuiving van de curve en een verschuiving langs de curve en b) het verschil tussen korte en lange termijn. De normantwoorden wekten verwarring en waren eigenlijk fout, maar leerlingen konden er hun voordeel mee doen.

Goede antwoorden moesten natuurlijk over de aanbodkant van de economie gaan: belastingverlaging kan leiden tot lagere loonkosten en daardoor wordt het aantrekkelijker om personeel aan te nemen. Hierdoor daalt de natuurlijke werkloosheid. De AIQ, investeringen, verhouding kapitaal/arbeid en loonstarheid kunnen in zo'n antwoord worden meegenomen. We hebben het dan over onvrijwillige werkloosheid. Als je het hebt over verborgen werloosheid –mensen die zich niet aanbieden, maar best zouden willen werken- dan kun je ook zeggen dat belastingen verstorend werken en bij een belastingverlaging er een nieuw evenwicht ontstaat waarbij de de evenwichtshoeveelheid groter is dan voor de belastingverlaging. Of dat mensen die nu die voor werkloosheid

Kader 1

… Een econoom analyseert deze voorgenomen maatregel tot verlaging van de belasting. Hij plaatst die in het kader van grafiek 1 en doet de volgende beweringen:

I. De overheid kan met alleen een belastingverlaging de werkloosheid op lange termijn niet onder de NAIRU houden. Geldillusie bij het publiek speelt namelijk enkel op de korte termijn.
II. Verhoging van de arbeidskorting heeft gevolgen voor het loonniveau en kan zodoende leiden tot een verschuiving van de langetermijn-Phillipscurve naar links.

….

2p 9. Verklaar bewering II.

Uit het correctiemodel:

9. maximumscore 2

Voorbeelden van een juiste verklaring zijn:

- Verhoging van de arbeidskorting betekent een verlaging van de loonbelasting, waardoor (vakbonden hun looneisen zullen matigen en) de groei van het loonniveau wordt getemperd. Hierdoor kunnen de loonkosten per product bij binnenlandse bedrijven dalen en verbetert hun concurrentiepositie ten opzichte van het buitenland. De exportvraag zal toenemen en voor de toename van de productie zal meer arbeid moeten worden ingezet. De (NAIRU zal hierdoor dalen en de) langetermijn-Phillipscurve zal naar links verschuiven.
- Verhoging van de arbeidskorting betekent een verlaging van de loonbelasting, waardoor het besteedbaar inkomen van werkenden toeneemt. De binnenlandse bestedingen zullen toenemen en voor de toename van de productie zal meer arbeid moeten worden ingezet. De (NAIRU zal hierdoor dalen en de) langetermijn-Phillipscurve zal naar links verschuiven

Maarten Delvaux is economiedocent aan het Montessori Lyceum in Amsterdam

kiezen omdat het verschil tussen uitkering en loon te laag is na de belastingverlaging wel gaan werken omdat het netto loon hoger wordt.

Missers

De normantwoorden sloegen de plank mis. Het was opmerkelijk dat bij het tweede voorbeeldantwoord op vraag 9 de examenmakers de korte termijn en lange termijn en de verschuiving van de curve en langs de curve totaal door elkaar gooiden. Een verhoging van de bestedingen leidt tot een verschuiving langs de curve: je gaat naar een andere combinatie van werkloosheid en inflatie op dezelfde lijn. De kern van alle theorie rond de Phillipscurve is juist dat de bestedingsimpuls altijd maar een tijdelijk effect heeft. Dit kan nooit leiden tot een verschuiving van de lange termijn Phillipscurve, zoals het normantwoord ten onrechte zegt. Maar ook het eerste normantwoord bij vraag 9 is problematisch. Natuurlijk is het zo dat een belastingverlaging tot lagere loonkosten kan leiden en daardoor tot lagere natuurlijke werkloosheid, zoals hierboven al is benadrukt.De international concurrentiepositie kan daarin een rol spelen. Maar redeneren via de export heeft ook een lastige kant. Als nu in alle landen de belastingen op arbeid worden verlaagd, kan dat dan in alle landen via groter exporten tot lagere werkloosheid leiden? Het antwoord is nee. De export van het ene land is per definitie de import van het andere land. De som van alle exporten en importen in de wereld is per definitie 0. Het is een nulsomspel.

Geldillusie

Ik wil wel vermelden dat vraag 8 wel goed was met de vraag naar geldillusie in relatie tot de terugval van de tijdelijk gedaalde werkloosheid naar het oude niveau.

Kortom: leuke vragen over een leuk nieuw onderwerp, maar meer inhoudelijke scherpte zou fijn zijn. ■

Column

Trump & Megan's plannen voor de rest van 2017

Megan

Alleen de laatste loodjes nog en dan is het zover, zomer! Oftewel het einde van het schooljaar! Gelukkig ga ik deze keer waarschijnlijk wel over met mooie cijfers om op terug te kijken. Maar hoe heb ik dat nou voor elkaar gekregen? Ik zou willen zeggen dat ik voor elke economietoets ruim op tijd ben begonnen en elke sommetje uit het boek drie keer gedaan heb. Nu kennen jullie mij misschien onderhand wel een beetje en zouden jullie moeten weten dat dit helaas niet het geval is. Maar goed, ik moet niet te hard van stapel lopen. We zijn er namelijk nog niet helemaal. Toetsperiode vier staat namelijk nog om de hoek te wachten.

De afgelopen weken economie vond ik erg leuk. We gingen het hebben over de economische plannen van de nieuwe Amerikaanse president Donald J. Trump en naar aanleiding van die lessen moesten we over zijn plannen een essay schrijven. Ik ben persoonlijk de leerling die beter is in praktische opdrachten dan in toetsen, dus dit kwam voor mij goed uit. Verder hebben wij het met economie de laatste weken gehad over de verschillende markten met onder andere de markt van volkomen concurrentie. We leerden hier in de klas over met behulp van filmpjes en zelfgemaakte opdrachten van de lerares die erg leken op de opdrachten uit het boek maar toch nog net even iets makkelijker waren. Ons huiswerk was dan om de opdrachten uit het boek thuis te maken. Nu was het probleem in mijn klas dat mensen niet echt van huiswerk maken houden en dan maar besluiten het niet te doen. Ik moet wel eerlijk zeggen dat ik soms ook bij deze groep behoor.

Toen de toets werd opgegeven raakten veel mensen dan ook in de stress want ja, hoe moest je nou ook alweer de breakevenafzet bepalen? Of hoe bereken je de prijselasticiteit? Toen ik thuis ging leren bleek dat ik ook nog wel wat oefening had kunnen gebruiken en misschien toch maar elke week het huiswerk had moeten maken. Had ik het dan nog steeds niet geleerd na al die jaren? Nee, blijkbaar niet. En daar moet toch echt iets aan gaan veranderen want volgend jaar doe ik al eindexamen en ga ik het met deze inzet niet redden.

Maar goed, de toets dus. Ik was begonnen met het lezen van de hoofdstukken en daarna heb ik de samenvattingen op www.lweo.nl doorgespit. Toen de opdrachten uit het boek en daarna de zelftest. Op het moment dat ik erachter kwam dat ik bepaalde dingen niet snapte, was het eigenlijk al te laat om nog naar de lerares te gaan en ben ik uitleg op You Tube gaan zoeken. Dat heeft wel echt geholpen. Toen ik de toets echter voor mijn neus geschoven kreeg schrok ik me toch even een hoedje. Er kwamen dingen op de toets voor die ik niet had verwacht en de vraag: 'wat is het verschil tussen een markt en een marktvorm' is me goed bijgebleven. Misschien omdat ik hier het antwoord niet op wist maar ook omdat ik zo'n vraag helemaal niet had verwacht! Ik verwachtte alleen maar rekensommen en de vereisten van een markt van volkomen concurrentie. 1-0 voor de docenten. De rest van de toets ging gelukkig wel goed en op het resultaat mag ik - ook al zeg ik het zelf - trots zijn. De uitkomst was namelijk een 8,7. Nu ga ik me weer focussen op de toetsweektoets, die er aan zit te komen. Maar eerst nog een experiment dat meetelt voor mijn eindexamen. Spannend!

Megan is een leerling in 4 havo

Haal je de voorste of de achterste eruit?

Bevindingen van een DocentOntwikkelTeam Management & Organisatie

Quincy Elvira

'Het is de waan van de dag. De waan van de dag dat ik niet toekom aan het ontwikkelen van eigen lesmateriaal. Ik zou wel willen, maar ik kom er gewoonweg niet aan toe'. Voorgaand relaas heb ik, als vakdidacticus, de afgelopen 13 jaar vaak gehoord bij zowel studenten tijdens de opleiding als ervaren docenten in de nascholing.

Als schuldige wordt vaak de grote werkdruk bij een (volle) weektaak genoemd of een sectie die gewoonweg niet samenwerkt. Docenten doen zichzelf, maar zeker ook hun leerlingen tekort. In de nascholing komen docenten binnen die als doel hebben innovatief en creatief economieonderwijs te ontwerpen, maar in dezelfde zin zeggen dat ze absoluut niet creatief zijn. Onzin. Het is goed dat docenten zich bewust worden van hun eigen creatieve vermogen, want dat vermogen is zeker aanwezig bij toch wel intelligente mensen. Helaas staat het creatieve brein te vaak standby en wordt 'geestdodend' de lesmethode slaafs gevolgd. In het hele land zijn er de laatste jaren docentontwikkelteams ontstaan, waarbij collega's samenwerken aan vernieuwend onderwijs. Dit artikel gaat over het docentontwikkelteam Management & Organisatie aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen.

Vakdidactische kennis

'Wie werkt er in een winkel? En moeten jullie ook producten naar voren schuiven in het schap, zodat dit volledig gevuld lijkt? En moeten jullie daarbij ook vaak de houdbaarheidsdatum in de gaten houden, waarbij de artikelen die het oudste zijn vooraan gezet worden en de verse aanvullingen erachter?'
Het hiervoor beschreven fragment is een veel gebruikte insteek om het zogenaamde lifo/fifo-systeem te introduceren bij leerlingen in de bovenbouw havo/vwo. Mooie insteek, maar niet om lifo/fifo als administratief systeem zoals voorgeschreven in de eindexamens, te introduceren.

Of het nou fifo (first in first out), lifo (last in first out), vvp (vaste verrekenprijs), solvabiliteit of kostprijs is, pedagogical content knowledge (PCK) (zie Schulman, 1986), vrij vertaald vakdidactische kennis, is cruciaal om deze begrippen toegankelijk te maken voor leerlingen. Vakdidactische kennis is de kennis die leraren gebruiken om vakkennis te transformeren voor een specifieke groep leerlingen zodat deze leerlingen de kennis begrijpen en kunnen verwerken. Kernelementen in Shulmans conceptie van PCK zijn kennis van docenten over de wijze waarop leren geëvalueerd kan worden, en instructiestrategieën enerzijds en inzicht in moeilijkheden en concepties van lerenden anderzijds, beide met betrekking tot specifieke vakinhouden.

Om in te spelen op bijvoorbeeld misconcepties of de verschillen tussen leerlingen bij het leren van begrippen of vaardigheden is maatwerk nodig. Vasthouden aan de lesmethode is dan niet toereikend. Desondanks zijn lesmethodes dermate sturend voor de onderwijspraktijk dat er min of meer sprake is van een 'zelf opgelegde vorm van voorschrijvendheid' (Leat, Livingston, & Priestley, 2013).

> ” helaas staat het creatieve brein te vaak standby

In de Curriculummonitor van het Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling (2014) geeft ongeveer de helft van de leraren aan dat wat aan schooleigen inhoudelijke keuzes mogelijk is, in belangrijke mate ingeperkt wordt door onder andere een sterke oriëntatie op methodes. Ook de zeer gedetailleerde eisen van het centraal schriftelijk eindexamen maken van leraren vooral uitvoerders. *'Het curriculum is te veel een keurslijf dat leraren belet te doen waarvoor ze opgeleid zouden moeten zijn, namelijk vakinhoudelijk en vakdidactisch verantwoorde lessen ontwerpen die leerlingen inspireren'* (KNAW, 2003, p.29). Echter, het Project Experimenten Leermiddelen VO in opdracht van het Ministerie van OCW geeft aan slechts weinig leraren belangstelling hebben voor het ontwerpen van eigen onderwijs en dat slechts 1 op 20 de ontwerpvaardigheid beheerst. Een

Quincy Elvira is werkzaam als onderzoeker/vakdidacticus economie en M&O aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen en tevens docent economie en M&O aan het Montessori Lyceum in Amsterdam .

Kader 1 Gezamenlijke Content Representation van het DocentOntwikkelTeam M&O voor het kernbegrip voorraadwaardering

	Kernbegrip 'voorraadwaardering'
1. Wat wil je dat de leerlingen over dit kernbegrip leren?	▪ Op basis van (aangereikte) bronnen fifo, lifo of vvp kunnen afleiden. ▪ Op basis van de individuele fifo-methode berekenen hoe groot de gerealiseerde brutowinst geweest is en hoe groot de balanswaarde van de voorraad is. ▪ Op basis van de individuele lifo-methode berekenen hoe groot de gerealiseerde brutowinst geweest is en hoe groot de balanswaarde van de voorraad is. ▪ Op basis van de vvp-methode berekenen hoe groot de gerealiseerde brutowinst geweest is en hoe groot de balanswaarde van de voorraad is. ▪ De gerealiseerde brutowinst van fifo, lifo, vvp (op basis van (gewogen) gemiddelde van de inkoopprijzen) vergelijken en analyseren om hiermee een aanbeveling te doen vanuit een bepaald perspectief (belastingdienst, banken, aandeelhouders) voor een geschikte methode.. ▪ Begrijpen van het nut van voorraadwaardering. ▪ Begrijpen dat een voorraadwaarderingsmethode nodig is om inkoopwaarde van de omzet te bepalen. ▪ Omgaan met onzekerheid over het bestaan van meerdere juiste antwoorden bij voorraadwaardering.
2. Waarom is het voor de leerlingen belangrijk om dit te weten?	▪ Dat bedrijven hun jaarrekening kunnen manipuleren met een bepaalde keuze aangaande voorraadwaardering. Door anders te gaan waarderen kan een bedrijf zijn resultaat beïnvloeden. Als een bedrijf bijvoorbeeld verwacht dat de handelsgoederen in waarde zullen dalen, dan is een waardering volgens het fifo-systeem fiscaal het interessantst.
3. Wat weet jij nog meer over dit concept (maar wat de leerlingen nog niet hoeven te weten)?	▪ De discussie die de lifo met zich meebracht heeft er voor gezorgd dat lifo niet meer toegestaan is bij International Financial Reporting Standards (IFRS). Grootste kritiekpunt ligt vooral bij de onderwaardering van de voorraden (bij stijgende prijzen). Het bijkomend effect op de ratio's zorgt voor vermindering van de kwaliteit van accounting. ▪ Dat er een verschil is tussen een bedrijfseconomische en fiscale balans. ▪ Het bestaan van het concept collectief lifo als voorraadwaarderingssysteem. ▪ Dat lifo en fifo ook gebruikte concepten zijn bij reorganisaties. ▪ *Leerlingen hoeven niet te weten dat de voorraad* goederen *in bewerking* ook gewaardeerd moet worden.
4. Problemen en beperkingen verbonden met het onderwijzen van dit concept	▪ Als docent is het lastig te achterhalen wat er in de werkelijkheid gebeurt aangaande voorraadwaardering. Dat maakt het ingewikkeld om met echte bedrijfsvoorbeelden in de klas te werken.

greep naar de lesmethode is dan snel gemaakt. Saeli et al. (2012) stellen dat het vasthouden aan de lesmethode niet bevorderlijk is voor de ontwikkeling van de vakdidactische kennis.

Snijvlak Vakdidactische kennis en Ontwerpen

Uit eerder onderzoek is gebleken dat de kwaliteit van de vakdidactische kennis impact heeft op het leren van de leerling. Vanuit het perspectief van de leerling is het dan ook van belang dat deze vakdidactische kennis bij de docent zich blijvend ontwikkelt. Evens et al. (2015) stellen dat de volgende zes aspecten bijdragen aan de ontwikkeling van vakdidactische kennis bij leraren:

1 Ervaring van de docent
2 Vakdidactische cursussen
3 'Apprenticeship of observation': de 10.000 uren die docenten al in de schoolbanken hebben doorgebracht resulteren in tamelijk vast omschreven ideeën over hoe onderwijs er (niet) uit zou moeten zien
4 Vakinhoudelijke kennis
5 Samenwerking tussen collega's
6 Reflecteren op de eigen onderwijspraktijk

Davis en Krajcik (2005) voegen daaraan toe dat het ontwerpen van eigen onderwijs zou kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van vakdidactische kennis. De laatste suggestie is in lijn met het actieplan van het Ministerie van OC&W *'Leraar 2020-Een krachtig beroep'*, waarin de wens wordt geuit om de ontwikkelopdracht van leraren te versterken. De docent als ontwikkelaar van zijn onderwijs staat daarmee hoog op de onderwijsagenda.

Het is aannemelijk dat in een setting waarbij leraren hun rol zien als actieve ontwerper van eigen onderwijs en de lesmethode een middel is in plaats van een doel, een bijdrage geleverd kan worden aan de ontwikkeling van de vakdidactische kennis. Daarnaast zouden docenten in deze setting met elkaar moeten samenwerken en elkaars lespraktijk kritisch bevragen opdat het leren van docenten wordt bevorderd. In september 2016 zijn zes leraren Management & Organisatie, met leservaring variërend van 4 tot 20 jaar van zes verschillende scholen, gestart in zo'n setting, genaamd een DocentOntwikkelTeam (DOT).

5. Kennis over het denken van de leerlingen die jouw onderwijzen van dit concept beïnvloeden	▪ Leerlingen vinden het een saai onderwerp. Bovendien verwarren ze bijv. het fysieke lifo/fifo-systeem met het administratieve lifo/fifo systeem. Leerlingen zijn gewend bij het schoolvak M&O, maar ook bij andere schoolvakken dat er maar één goed antwoord is. Oftewel: leerlingen leren vanuit een monoperspectief, terwijl bij voorraadwaardering de context bepaalt welke waarderingssysteem het meest geschikt is.
6. Andere factoren die jouw onderwijs van dit concept beïnvloeden	▪ Leerlingen zitten in de fase van midden adolescentie, waarbij ze gaan leren dat er meerdere perspectieven zijn op een vraagstuk. Echter, niet elke leerling kan deze relativistische houding al aannemen, wat ertoe kan leiden dat leerlingen graag één antwoord op de vraag willen, terwijl meerdere antwoorden goed kunnen zijn. Dat kan mogelijkerwijze leiden tot frustratie. ▪ Wellicht hebben leerlingen in hun dagelijkse leven direct te maken met voorraadwaardering, omdat hun ouders een bedrijf hebben dat voorraad heeft.
7. Onderwijsaanpak en de redenen om die te gebruiken bij dit concept	▪ Zelf het probleem van voorraadwaardering in groepjes laten ondervinden, waardoor leerlingen actief bezig met hun leerproces. Leerlingen krijgen de ruimte om initiatieven te nemen, plannen uit te voeren en te reflecteren. De leerlingen ontdekken op deze manier de zin van het leren en ze leren van en met elkaar. Om de interesse te bevorderen moeten een spelelement, competitie en een hands-on activiteit ingebouwd worden in de onderwijsaanpak. Verder wordt er in het materiaal rekening gehouden met het feit dat er meerdere antwoorden goed zijn, waarmee de multiperspectiviteit van de leerling wordt geprikkeld. Ten slotte worden de leerlingen geconfronteerd met de misconceptie van lifo/fifo als administratief of fysiek systeem.
8. Specifieke manieren om achter het begrip of de verwarring van de leerlingen rond dit concept te komen	▪ Elke vorm waarbij leerlingen hun gedachten moeten expliciteren is een middel om achter een mogelijke begripsverwarring te komen. Bij deze werkvorm wordt leerlingen gevraagd om het gesprek op te nemen en vervolgens de opname naar de docent te mailen. Op die manier worden de moeilijkheden hoorbaarder (zie fragment later in artikel) voor de leraar.

Kader 2

Jullie vormen de Firma KNAB. Jullie hebben 8 exact dezelfde banken in het assortiment. De banken zijn op verschillende momenten ingekocht (zie achterzijde).

1. Bereken de waarde van de voorraad op 1 augustus aan het einde van de dag voor de firma KNAB. Laat de berekening zien.

Op 2 augustus koop ik 3 banken bij de firma KNAB. Ik betaal voor iedere bank € 3.000.

2. Bereken de inkoopwaarde van de omzet voor de firma KNAB. Laat de berekening zien.
3. Bereken de bruto winst voor de firma KNAB. Laat de berekening zien.

Als je klaar bent, deel je met mij de uitkomsten.

DocentOntwikkelTeam

Een DOT is een groep van tenminste twee docenten afkomstig van één school of verschillende scholen, al dan niet ondersteund door externe onderzoekers en/of inhoudelijke experts, die hun eigen onderwijs (her)ontwerpt, implementeert en evalueert (Handelzalts, 2009). Tijdens de DOT-bijeenkomsten M&O zijn er lessen ontworpen voor onderdelen van het nieuwe eindexamenprogramma, financiële zelfredzaamheid, alsmede onderdelen van het oude programma die terugkeren zoals bijvoorbeeld prijs- en efficiencyverschillen, personeelsbeleid en voorraadwaardering.

> ” de docent als ontwikkelaar van zijn eigen onderwijs

Het voordeel van een DOT is dat het een plaats is waar een grote hoeveelheid gevarieerde vakdidactische kennis bij elkaar komt. Immers, een aantal deelnemers aan deze DOT heeft zowel ervaring in het onderwijs en/of bedrijfsleven en/of een bestuursfunctie bij de plaatselijke vereniging. Dat maakt de vakdidactische kennis iets dat sterk gekoppeld is aan het individu en daardoor moeilijk toegankelijk is voor collega's. Het voordeel van een DOT is dat deze kennis wordt ontsloten, gedeeld, benut en uiteindelijk de vakdidactische kennis van een collega mogelijk verrijkt.

Om vakdidactische kennis van leraren zichtbaar te maken, is de Content Representation (CoRe) een veelgebruikt middel. Een CoRe wordt ontwikkeld door docenten kernbegrippen ('big ideas') te laten verwoorden: belangrijke begrippen geassocieerd met het (jarenlang) onderwijzen van die leerinhoud aan een bepaalde groep leerlingen. De kernbegrippen (gemiddeld vijf tot acht) vormen de rijen van de CoRe.

Figuur 1 Banken

Bron: www.de-bankenfabriek.nl

Figuur 2 Achterzijde: informatie over de banken

Deze bank is 15 april ingekocht voor € 2.000 De bank staat achteraan in het magazijn.	Deze bank is 1 juni ingekocht voor € 1.400. Dit was een aanbieding. De bank staat in het midden van het magazijn.
Deze bank is 1 mei ingekocht voor € 1.750 De bank staat in het midden van het magazijn.	Deze bank is 1 juni ingekocht voor € 1.400. Dit was een aanbieding. De bank staat in het midden van het magazijn.
Deze bank is 1 juli ingekocht voor € 1.500 Hij staat voorin het magazijn	Deze bank is 1 augustus ingekocht voor € 1.600. Hij staat voorin het magazijn.
Deze bank is 15 april ingekocht voor € 2.000 De bank staat achteraan in het magazijn.	Deze bank is 1 mei ingekocht voor € 1.750 De bank staat in het midden van het magazijn.

Figuur 3 Links: leerling in actie tijdens de werkvorm, rechts: antwoorden van leerlingen op het bord

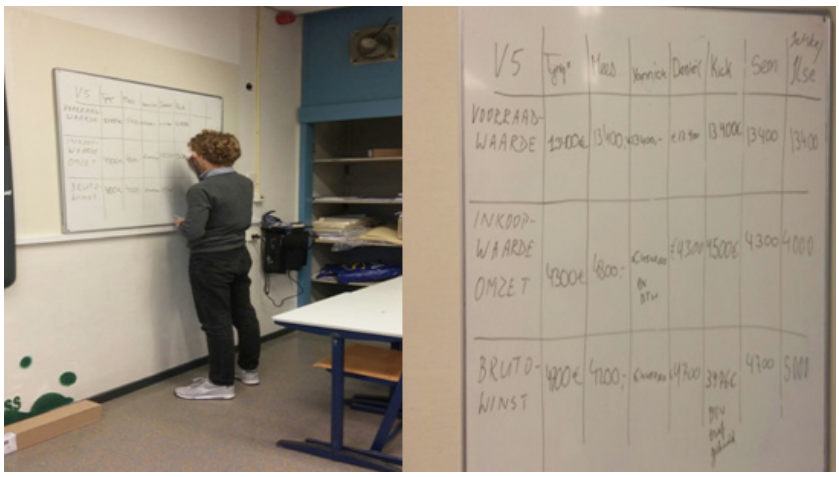

Bron: deelnemer DOT

Elk kernbegrip wordt vervolgens onderzocht aan de hand van acht vragen. Die acht vragen, weergegeven in kader 1, representeren diverse, gerelateerde componenten van PCK. Door dit proces wordt de CoRe een algemeen aanvaarde vorm van vakdidactische kennis, omdat het 'hoe', het 'waarom', en het 'wat' van de onderwezen lesinhoud wordt gekoppeld aan datgene waar leraren het over eens zijn dat van belang is voor het leren van leerlingen en het lesgeven van leraren. Kader 1 schetst een gezamenlijke CoRe aangaande het kernbegrip voorraadwaardering.

De les: het bankenspel

De vakdidactische kennis is de bron van waaruit een docent een les ontwerpt (Davis & Krajcik, 2005). Ter illustratie zal hier lesmateriaal gepresenteerd worden dat ingebracht en ontworpen is door één van de DOT-deelnemers. Het is een voorbeeld dat past binnen de gezamenlijke CoRe van de DOT-deelnemers zoals gepresenteerd in kader 1. Leerlingen krijgen eerst een situatieschets zoals weergegeven in kader 2. In een enveloppe ontvangt een groepje van maximaal drie leerlingen acht banken, zoals in figuur 1, met op de achterzijde informatie over de desbetreffende bank, weergegeven in figuur 2.

De leerlingen krijgen 10 tot 15 minuten de tijd om de drie vragen die zijn weergegeven in kader 2 te beantwoorden. Als leerlingen de vragen hebben beantwoord kunnen ze zelf op het bord hun resultaten opschrijven, of de docent verzamelt de resultaten en schrijft ze vervolgens op het bord (een foto hiervan is opgenomen in figuur 3). Het is van belang de resultaten te delen met de rest van de klas. Dit vergroot namelijk de competitie en spanning. Bovendien geeft de zichtbaarheid van de resultaten de docent directe aanleiding om de discussie te starten in de klas.

Het merendeel van de DOT-deelnemers heeft deze les als inleiding op het onderwerp voorraadwaardering uitgevoerd en de bevindingen komen overeen met de verwachtingen zoals beschreven bij punt 1, 5, 7 en 8 van de gezamenlijke CoRe (kader 1). De eerste vraag van de les, de waardering van de voorraad, gaat bij de meeste groepjes leerlingen goed. Bij de inkoopwaarde

van de omzet is er, zoals verwacht, verschil tussen de diverse groepen en ontstaat er ook twijfel bij de leerlingen wat ze moeten doen. Het onderstaande fragment van een groepje is illustratief (L staat voor leerling):

L1: Je betaalt voor iedere bank 3000 euro… en je gaat drie banken kopen.
L2: Maar welke verkoopt KNAB?
L3: Ik denk degene die voor in het magazijn staan.
L1: Oh dat weet ik niet. Niet de achterste?
L3: Maar het is op 2 augustus.
L1: Ja, dat maakt niets uit.
L3: OK, maar haal je de voorste eruit of de achterste?
L2: Ik neem aan de voorste, want je gaat toch niet alles achter eruit halen voor die drie banken.

Voor de docent geeft het beluisteren van de fragmenten inzicht in het leren van de leerlingen en de moeilijkheden waar ze tegenaan lopen. Dat is ook meteen de kracht van de werkvorm: het probleem van een fysiek en administratief systeem wordt zichtbaar. Op een gegeven moment komen de leerlingen bij vraag 2 tot een keuze en zonder het expliciet te benoemen, hanteren ze fifo, lifo of de vvp-methode in termen van gewogen gemiddelde inkoopprijzen. Dit leidt vanzelfsprekend ook tot verschillende brutowinsten. De berekening van de brutowinst blijkt bij sommige groepen mis te gaan, maar is redelijk eenvoudig te repareren. Interessant is de nabespreking waarbij leerlingen onder andere de vraag krijgen welke voorraadwaarderingssystematiek de voorkeur zou moeten krijgen in verschillende situaties (perspectief belastingdienst, aandeelhouders, banken). Omdat leerlingen het lastig vinden te accepteren dat er meerdere antwoorden goed kunnen zijn, kan deze discussie in eerste instantie stroperig verlopen ('wat is nou het goede antwoord?'). Leerlingen moeten de cognitieve frictie voelen dat meerdere antwoorden juist kunnen zijn, zodat kritisch denken bij hen bevorderd wordt.

De werkvorm vormt enerzijds een innovatieve en creatieve les die op basis van aanwezige vakdidactische kennis is ontworpen en het leren van de leerling probeert te bevorderen en aan de andere kant kan op basis van de inbreng van de leerlingen de vakdidactische kennis weer uitgediept en verrijkt worden. Zo snijdt het mes aan twee kanten.

Interesse in het DocentOntwikkelTeam?

Dit is een van de vele voorbeeldlessen die tijdens de DOT besproken is. Voor interesse in meer lesmateriaal afkomstig van het DOT of interesse in het nieuwe DOT Economie/M&O dat in september 2017 start, is een mail naar q.elvira@docentenacademie.ru.nl afdoende. Via deze weg wil ik de deelnemers van deze DOT, Laurence van Thiel; Dominicus College, Judith van der Span; O.R.S. Lek en Linge, Dominique Vos; Arentheem College, Marjolein van Heezik-Davits; Augustinianum, Hennie Janssen; Mondial College en Reinier Ligtenberg; Baudartius College danken voor hun inspiratie het afgelopen schooljaar.

Ik dank Jean Baggen voor zijn kritische en opbouwende opmerkingen bij de opzet van het artikel. ■

> „ leerlingen moeten de cognitieve frictie voelen

Referenties

Davis, E. A., & Krajcik, J. S. (2005). Designing educative curriculum materials to promote teacher learning. *Educational Researcher. 24*(3), 3-14.

Ekens, T. (2009). Zelf leermiddelen ontwikkelen: zegen of vloek?. *Van twaalf tot achttien – vakblad voor het voortgezet onderwijs-, jaargang 2009*, (1), 12-13.

Evens, M., Elen, J. Depaepe, F. (2015). Developing Pedagogical Content Knowledge: Lessons learned from intervention studies. *Education Research International.* Volume 2015. 23 pages.

Handelzalts, A. (2009). *Collaborative curriculum development in teacher design teams.* University of Twente.

KNAW-klankbordgroep voortgezet onderwijs (2003). *Ontwikkeling van talent in de tweede fase. Advies van de KNAW-klankbordgroep voortgezet onderwijs.* Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

Leat, D., Livingston, K., & Priestley, M. (2013). *Curriculum deregulation in England and Scotland - Different directions of travel?* In W. Kuiper & J. Berkvens (Eds.), Curriculum deregulation and freedom across Europe. CIDREE Yearbook 2013 (pp. 229-248). Enschede: SLO.

Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling (2014). *De Leermiddelenmonitor 2013-2014*. SLO: Enschede. Nationaal Expertisecentrum Leerplantontwikkeling (2014). Curriculummonitor. Verkenning van de curriculumpraktijk in primair en voortgezet onderwijs. SLO: Enschede.

Saeli, M., Perrenet J.C., Jochems, W.M.G., & B. Zwaneveld, B. (2012). Programming : teachers and pedagogical content knowledge in the Netherlands. *Informatics in Education, 11*, (1), 81–114

Shulman, L. S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher, 15*(2), 4- 31

Examen voor hoog- en laagvliegers

Rafiq Friperson

Het havo-examen economie was lekker afwisselend, zowel in onderwerpkeuze als type vragen. Er was voldoende aandacht voor vertrouwde onderwerpen als verzekeren, wisselkoersen en markten. Ook bevatte het examen actuele opgaves over dreigende deflatie en moeizame cao-onderhandelingen in de luchtvaart.

Zoals gebruikelijk bevatte het examen veel gesloten vragen: 7 van de 26 vragen waren invuloefeningen of meerkeuzevragen. Deze vragen kijken makkelijk na maar zijn ook erg rigide. Fout is fout dus de leerling die het net niet heeft begrepen vist achter het net. Daarnaast waren er aardig wat (pittige) open vragen waarbij leerlingen hun redeneer- rekenkunsten konden demonstreren. Zo moesten leerlingen redeneren met een macro economisch model en nadenken over de nadelige gevolgen van verhoging van het wettelijk minimumloon.
De echte rekenliefhebbers werden getrakteerd op een wisselkoersopgave die niet had misstaan op een vwo-examen. Leerlingen met wat minder economisch inzicht konden hun hart ophalen met recht toe rechtaan vragen over speltheorie, koopkracht en meeliftgedrag. Kortom: een gevarieerd examen voor hoog- en laagvliegers.

Restaurant La Mama

Bij opgave 1 maken we kennis met Georgio en zijn vrouw Theresia die sinds kort eigenaren zijn van restaurant La Mama.

Bij vraag 1 moeten leerlingen uit een figuur met dalende GO-lijn en dalende MO-lijn een GTK-lijn en een horizontale MK-lijn van La Mama herleiden of (1) er sprake is van volkomen concurrentie, (2) aangeven of je dit ziet aan de GO-lijn of GTK-lijn en (3) of de variabele kosten progressief of proportioneel zijn.
Een klassieke invuloefening die de leerlingen ongetwijfeld op hun gemak zal hebben gesteld.

Ook vraag 2 (uitrekenen van de omzet per avond bij break-even en zoveel mogelijk klanten) zal de meeste leerlingen voor weinig problemen hebben gesteld.
Bij vraag 3 moeten leerlingen moeten aangeven in welk van de vier figuren in (zie kader 1) de bedrijfsdoelstelling van Teresia (maximale totale omzet per avond) juist is gearceerd.

Het is jammer dat dit een gesloten vraag is. Hierdoor worden leerlingen die over slechts een deel van de kennis beschikken keihard afgerekend. Zeker

Kader 1

bron 2 keuzemogelijkheden bij vraag 3

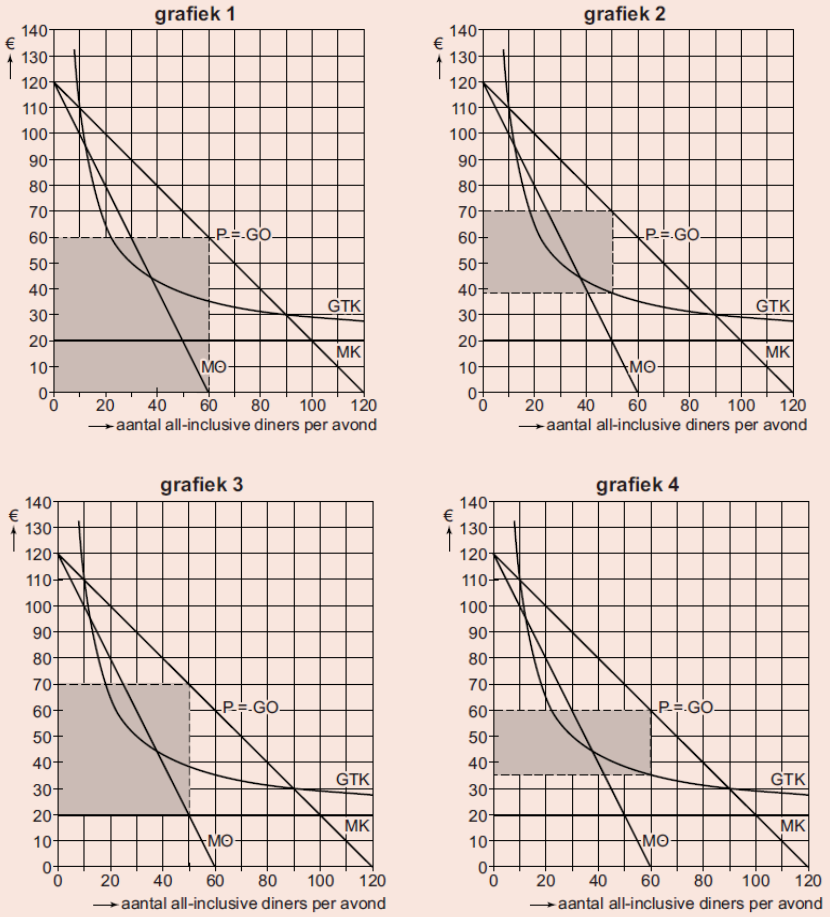

Rafiq Friperson is docent economie op het Hervormd Lyceum Zuid in Amsterdam en mentor van havo-5.

15 van mijn 28 leerlingen kozen grafiek 4 (omvang maximale winst bij omzetmaximalisatie) en liepen zo twee punten mis omdat ze domweg net iets te ver hebben doorgedacht. De examenmakers hadden hier een open vraag van moeten maken ('Arceer de omzet bij het doel van Teresia in bron 1') zodat leerlingen die er net naast zitten alsnog een deel van de punten kunnen verdienen.

Op maandag is het restaurantbezoek beduidend lager en er wordt voorgesteld de prijs op maandag te verlagen van € 50 naar € 40. Bij vraag 4 dienen leerlingen uit te rekenen of de vraag prijsinelastisch is. Een relatief eenvoudige berekening die de doorsnee havo leerling weinig problemen zal hebben opgeleverd. Het is bij deze vraag makkelijk punten verdienen, aangezien de eerste deelscore al kan worden toegekend bij het juist uitrekenen van de procentuele veranderingen.

Bij vraag 5 moeten leerlingen uitleggen of de prijs-afzetlijn op maandag meer naar links of naar rechts ligt. Een eenvoudige vraag met een enigszins onduidelijk antwoordmodel. Hierin staat de zinsnede 'bij elke gekozen prijs' vetgedrukt. Deze zinsnede lijkt mij essentieel maar het is onduidelijk of de examenmakers dit ook zo bedoeld hebben. Is een vetgedrukt stukje tekst essentieel voor twee punten of krijg je géén of slechts een punt als dit stukje ontbreekt? Verwarring die eenvoudig kan worden voorkomen door in het correctiemodel te vermelden dat deze zinsnede essentieel is voor 2 punten. De opgave eindigt met een gesloten vraag waarbij leerlingen de kredieteisen en het debiteurenrisico voor crowdfunding (publieksfinanciering) en een hypothecaire lening tegen elkaar moeten afzetten. Een leuke actuele vraag waarbij leerlingen aan het denken worden gezet over deze nieuwe financieringsvorm. 'Restaurant La Mama' smaakt naar meer. Een mooie mix van reproductie-, inzicht- en toepassingsvragen die leerlingen vast goed op weg zal hebben geholpen.

> ”Ook prima te beantwoorden zonder pijlenschema

Hoe herverdelen?

Opgave 2 gaat over inkomen(sverschillen).

Bij vraag 7 (zie kader 2) moeten leerlingen een oorzaak-gevolgschema invullen over het verband tussen maatschappelijke onrust en het nationaal inkomen.
Essentieel is dat leerlingen hierbij het onderscheid kennen tussen conjunctuur en structuur.

Vervolgens moeten leerlingen bij vraag 8 van twee maatregelen (verhogen minimumloon en verhogen hoogste tarief inkomstenbelasting) aankruisen of deze de primaire- en/of secundaire inkomensverdeling beïnvloeden. Aanvankelijk stond in het correctiemodel dat het verhogen van het hoogste tarief van de inkomstenbelasting de primaire inkomensverdeling beïnvloedt. Al gauw na het examen kwam echter een aanvulling waarin stond dat beide inkomensverdelingen door deze maatregel kunnen worden beïnvloed.

Kader 2

bron 1 oorzaak-gevolgschema

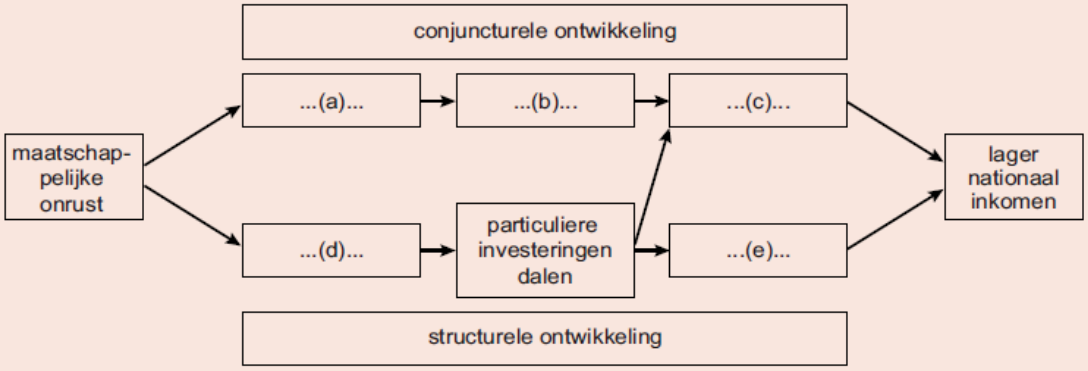

Vul in bij a t/m e …

en kies uit:
1. nationale bestedingen dalen
2. investeringsklimaat verslechtert
3. consumptie daalt
4. technologische vooruitgang wordt belemmerd
5. consumentenvertrouwen daalt

Ten slotte moeten leerlingen bij vraag 9 in een samenhangend verhaal van ongeveer 80 woorden uitleggen (a) hoe verhoging van het hoogste belastingtarief kan leiden tot een lager nationaal inkomen, (b) hoe verhoging van het minimumloon kan leiden tot hogere werkloosheid onder degenen voor wie het minimumloon is bedoeld en (c) hoe verhoging van de arbeidskorting voor de laagstbetaalden de inkomensnivellering kan versterken. Een mooie vraag die goed het economisch inzicht en redeneervermogen van leerlingen toetst. Jammer echter dat voor deze vraag maximaal drie punten kunnen worden behaald. Hierdoor is het bij de deelscores soms flink wikken en wegen. Want ken je de tweede deelscore nu wel of niet toe als een leerling schrijft dat 'bedrijven door het minimumloon mensen moeten gaan ontslaan waardoor de werkloosheid stijgt'? Een vwo-er zou voor een dergelijk antwoord geen punt mogen krijgen maar bij een havo leerling kun je hierover discussiëren. Twee punten per deelscore waren hier op zijn plaats. Alles overziend een aardige opgave waarbij leerlingen goed aan het denken worden gezet.

Liever geen lira?

Vraag 10 is een niet al te lastige binnenkomer voor opgave 3. Leerlingen moeten uitleggen hoe economische krimp in de eurozone kan leiden tot een koersdaling van de Turkse lira ten opzichte van de euro. Belangrijk is dat leerlingen allereerst ingaan op de verminderde export door Turkije en vervolgens uitleggen dat dit leidt tot minder vraag naar de Lira en dus een daling van de koers. Deze vraag behoort tot de klassiekers en mag niet al te veel problemen opleveren voor de leerling die veel (oude examens) heeft geoefend.

Bij vraag 11 moeten de leerlingen goed lezen en vervolgens flink aan het rekenen: de Turks-Nederlandse Bilal gaat in Turkije een appartement van 200.000 Turkse Lira kopen. Hij besluit in mei 2013 zijn euro's om te wisselen in Lira terwijl hij dit ook bij de sleuteloverdracht op 1 september 2013 had kunnen doen. Leerlingen dienen vervolgens met bron 1 (zie kader 3) uit te rekenen hoeveel euro's Bilal heeft verdiend of verloren door de benodigde Lira's al op 1 mei in te wisselen in plaats van op 1 september.

Kader 3

bron 1 koers US dollar in Turkse lira en koers euro in US dollar (1 mei – 1 september 2013)

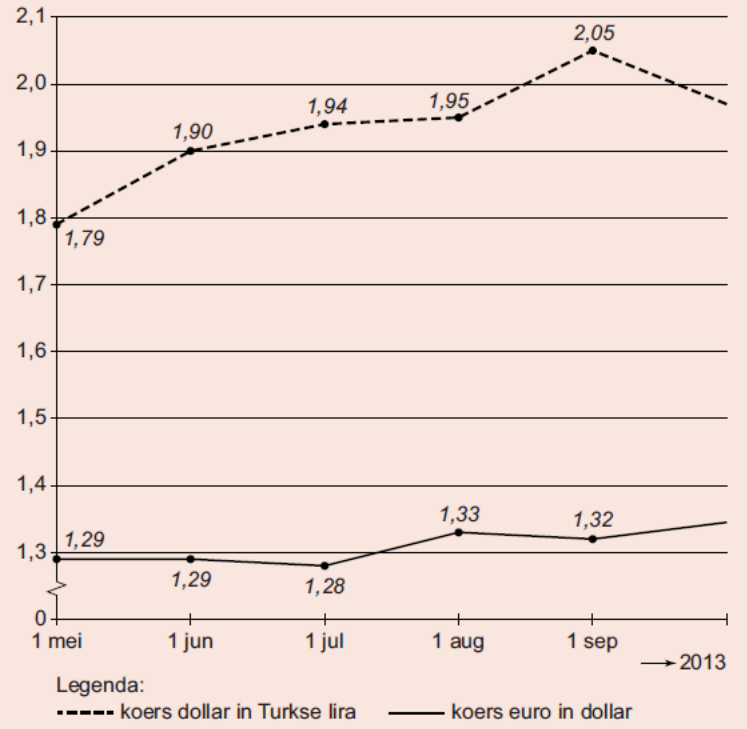

Kader 4

bron 2 valuta-interventie Turkse Centrale Bank op 1 september 2013

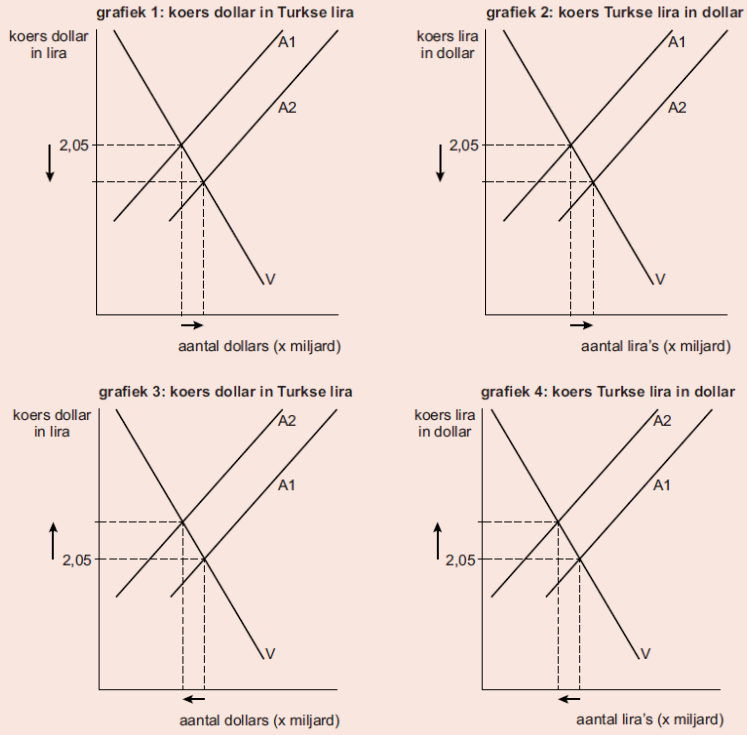

V en A1 = vraag en aanbod vóór valuta-interventie
V en A2 = vraag en aanbod na valuta-interventie

Kader 5

Bron 2 Eurozone-deflatie-index juli en augustus 2014

Een score van -10 betekent het hoogste deflatierisico

	deflatie-index	
	juli	aug
eurozone	−6	−6
Duitsland	−1	−1
Oostenrijk	−2	−2
België	−3	−3
Ierland	−5	−4
Finland	−4	−4
Frankrijk	−6	−6
Spanje	−6	−6
Nederland	−8	−6
Italië	−6	−7
Portugal	−6	−7
Griekenland	−7	−7

Een mooie som die zeker niet had misstaan op een vwo-eindexamen. Voor veel havo leerlingen is dit een pittige (en foutgevoelige) som, drie punten zouden hier op zijn plaats zijn: 1 punt juiste koersen, 1 punt juiste bedragen en 1 punt voordeel/nadeel. Er zijn nu namelijk aardig wat leerlingen die alles keurig uitrekenen maar de helft van de punten verliezen doordat ze concluderen dat Bilal geld verdient in plaats van verliest. Opmerkelijk ook dat de examenmakers (in tegenstelling tot veel van mijn leerlingen) tussentijds op twee decimalen afronden waardoor het werkelijke antwoord (€ 12.400) afwijkt van die in het correctiemodel (€ 12.779). Dit kan uiteraard geen punten kosten en het is goed dat de examenmakers dit expliciet hebben vermeld in het antwoordmodel.

De Turkse Centrale Bank besluit 6 miljard Amerikaanse dollar om te wisselen in Turkse lira's met het oog op de inflatie in Turkije. Gevraagd wordt uit te leggen hoe een koersdaling van de euro kan leiden tot oplopende inflatie in Turkije (vraag 12).

Bij vraag 13 moeten leerlingen kiezen welk van de vier grafieken in bron 2 (zie kader 4) de valuta-interventie van de Turkse Centrale Bank toont. Het vinden van de juiste grafiek wordt onnodig gecompliceerd doordat de ze wel heel erg op elkaar lijken.

Grafiek 1 en 2 zijn op de astitels na identiek, hetzelfde geldt voor grafiek 3 en 4. Fijn als subtiele verschillen in astitels voortaan vet worden gemarkeerd. Dergelijke meerkeuzevragen kijken lekker na maar zijn erg rigide. Een leerling die over slechts een deel van de kennis beschikt (of net verkeerd leest) wordt echter keihard afgerekend. Wat mij betreft was dit een open vraag geweest waarbij leerlingen aan de hand van grafiek 1 (voor de valuta interventie) moesten uitleggen wat er gebeurt als de Turkse Centrale Bank op deze manier ingrijpt.

Dreigende deflatie

Opgave 4 snijdt met deflatie een actueel onderwerp aan. Gesloten vraag 14 is eenvoudig. Leerlingen moeten in een schema noteren wie (werknemers of werkgevers) in een loon-prijsspiraal belang heeft bij koopkracht behoudt en wie er belang heeft bij winst behoudt: een weggevertje.

Vraag 15 doet een beroep op het economisch inzicht van leerlingen. Leerlingen moeten voor 2 punten uitleggen hoe deflatie kan leiden tot afnemende economische groei. De leerling kan de eerste deelscore verdienen door te antwoorden dat deflatie leidt tot uitstel van consumptie vanwege verdere prijsdalingen. Voor de tweede deelscore moet de leerling vermelden dat dit leidt tot 'daling van de bestedingen en van de productie'. Bij vraag 16 moeten leerlingen aan de hand van bron 2 (zie kader 5) uitleggen of het deflatierisico in Nederland vergeleken met de eurozone is toegenomen, gelijk gebleven of afgenomen. Deze vraag toetst vooral of leerlingen goed kunnen lezen en informatie uit een tabel kunnen halen. Economisch inzicht is hier niet vereist, een havo-5 leerling zonder economie in zijn vakkenpakket zou hier ook zonder problemen 2 punten kunnen halen.

> smileys in plaats van getallen

Dit economisch inzicht is wel vereist bij de vragen 17 en 18. Beide vragen doen wederom beroep op het redeneervermogen van leerlingen. Bij vraag 17 moeten leerlingen met een model van de economie van de eurozone (zie kader 6) uitleggen hoe de ECB haar rentebeleid inzet om het deflatierisico in de eurozone te bestrijden.

Kader 6

Bron 3 Model van de economie van de eurozone

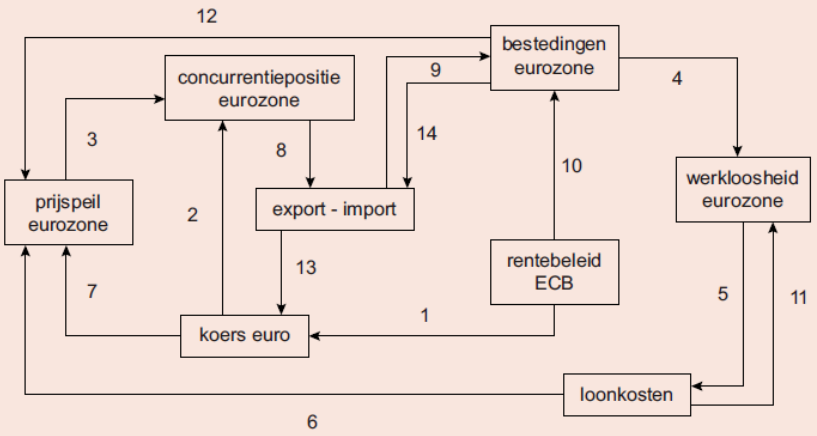

Kader 7

Bron 1 Consequenties voor directie en vakbond van keuzemogelijkheden ten aanzien van een nieuwe cao

		vakbond (werknemers)	
		toegeven (inbinden)	vasthouden aan hoge eisen
directie (werkgever)	toegeven (inbinden)	☺ ; ☺	☹☹ ; ☺☺
	vasthouden aan een laag bod	☺☺ ; ☹☹	☹ ; ☹

Toelichting:
De smiley's ter linkerzijde van de puntkomma geven steeds de consequenties van de ontstane situatie voor de directie, die ter rechterzijde van de puntkomma de consequenties voor de vakbond:

☺☺ zeer gunstig
☺ enigszins gunstig
☹ enigszins ongunstig
☹☹ zeer ongunstig

De examenmakers sturen leerlingen de goede richting op door ze gebruik te laten maken van pijl 10 en pijl 12. De leerling die heeft onthouden dat banken de rente moeten verlagen om de bestedingen aan te zwengelen zouden de vraag ook prima zonder het pijlenschema hebben kunnen beantwoorden. Bij vraag 18 moeten leerlingen verklaren langs welke pijlen een renteverandering van de ECB via een koersverandering van de euro (pijl 1) leidt tot minder werkloosheid in de eurozone. Een vraag die goed het economisch inzicht van leerlingen toetst. Enige bezwaar op deze vraag is dat leerlingen die bij vraag 17 niet hebben uitgevogeld dat de ECB de rente heeft verlaagd hier in het nadeel zijn. De examenmakers hadden dit kunnen verhelpen door voor vraag 18 te noteren 'stel de ECB verlaagd de rente'. Zowel vraag 17 als 18 zetten de leerlingen aan het denken en toetsen goed hun economisch inzicht. Alles overziende is dit een mooie macro economische opgave, die mogen wat mij betreft vaker terugkomen op het havo examen.

Uitgestelde vluchten

Luchtvaartmaatschappij Europlane overweegt vanwege de sterke prijsdruk op vluchten binnen Europa de huidige cao tussentijds aan te passen. De examenmakers hebben hier (gezien de moeizame onderhandelingen tussen de KLM en de vakbonden) wederom een actueel onderwerp te pakken.

Bij vraag 19 moeten leerlingen voor 1 punt verklaren waarom werknemers meeliftgedrag kunnen vertonen bij het tot stand brengen van een cao. Een eenvoudige binnenkomer die vrijwel alle leerlingen goed hadden. Het begrip meeliftgedrag wordt in de syllabus (en lesbrief Markt & Overheid) immers gekoppeld aan de context cao. Leerlingen moeten vervolgens berekenen met hoeveel procent het reële loon van de werknemers daalt bij de huidige cao-afspraken. Een recht toe rechtaan rekensommetje waar de leerling met RIC = NIC / PIC snel 2 punten kan verdienen.

Bij vraag 21 moeten de leerlingen wederom rekenen met procenten: gevraagd is de met hoeveel procent de prijs van een vliegticket bij Europlane het afgelopen jaar is gedaald. Leerlingen krijgen hierbij gegeven dat Europlane break-even heeft gedraaid, de afzet met 20% is gestegen en de TO en TK beide met 10% zijn gedaald. Het is mij onduidelijk waarom de examenmakers leerlingen zowel informatie geven over TO als TK als bekend is dat Europlane break-even draait. Het correctiemodel bij deze vraag is nogal vreemd, leerlingen kunnen de eerste deelscore verdienen door de formule op te stellen (en half in te vullen) en de tweede deelstore verdienen door het sommetje op te lossen. Deze deelscores maken het nakijken niet makkelijker en hadden wat mij betreft achterwege kunnen blijven.

Bij vraag 22 mogen leerlingen voor 2 punten uitleggen dat er in bron 1 (zie kader 7) sprake is van een gevangenendilemma. Creatief aan deze vraag is dat er in bron 1 geen getallen staan maar smileys. Het principe blijft natuurlijk hetzelfde: de vraag levert weinig problemen op en heeft een helder correctiemodel.

E-bike steeds populairder (ook bij dieven)

Bij vraag 23 krijgen leerlingen een tabel voorgeschoteld met de afzet van het aantal e-bikes en totaal aantal nieuwe fietsen over 2013 en 2014 (verwacht). Gevraagd wordt vervolgens of het percentage e-bikes in het totaal aantal fietsen in 2014 zal stijgen of dalen. Een gezond verstand vraag waarbij leerlingen informatie uit een tabel moeten halen, economisch inzicht is hier (net als bij vraag 16) niet vereist.

Vraag 24 toetst of leerlingen in staat zijn de premie uit te rekenen terwijl sprake is van een vaste opslag voor bedrijfskosten en winst (€ 20) en assurantiebelasting van 21%. Belangrijk is dat leerlingen zich realiseren dat de assurantiebelasting over premie inclusief bedrijfskosten en winst wordt berekend. Aardig wat van mijn leerlingen lopen hier een punt mis door de volgorde om te draaien of de winst / assurantiebelasting te vergeten mee te nemen.
Het examen eindigt met twee betrekkelijk eenvoudige vragen waarbij leerlingen basisbegrippen (averechtse selectie, premiedifferentiatie) in een bekende situatie mogen toepassen (assurantieverzekering).

Bij vraag 25 moeten leerlingen voor 2 punten uitleggen hoe een uniforme premieverhoging zal leiden tot averechtse selectie.

Ten slotte moeten leerlingen voor 1 punt uitleggen hoe premiedifferentiatie averechtse selectie kan voorkomen (vraag 26). Een mooie afsluiter van een afwisselend examen. ■

Column

Star

Doctor Fact

Sinds kort wordt het macro-economische gedeelte van het examenprogramma van het vwo gekenmerkt door een nieuwe benadering. Verantwoordelijk daarvoor is eenzame cowboy: M.R. Wat het veld ook verlangt, hij blijft strijden voor macro. Tegen het micro-economische primaat. Tegen Teulings. Tegen iedereen. Slechts gesteund door M.H. van het CvTE. En M.R. krijgt het voor elkaar: een beetje lobbyen op het ministerie, een matpartijtje in de commissie die verantwoordelijk is voor de explicitering van het examenprogramma: M.R. wint. De Phillipscurve komt erin, de verkeersvergelijking van Fisher wordt belangrijk. Het examen wordt eenzijdiger, maar…. Who cares? Alle economiedocenten willen bij Europa blijven, maar M.R. krijgt toch de exit voor elkaar. Hoe doet hij dat toch? Door star te blijven denken. De poot stijf te houden. Geen millimeter toe te geven.

Star regeert. Star is de mode. Star is de toekomst. Het begon ooit met loonstarheid. Maar inmiddels is de starheid ook aangekomen bij de prijzen: prijsstarheid. De P van Fisher is op korte termijn net zo star als de lonen. Op lange termijn staat daar een starheid van T tegenover, want dan is elk aanbod maximaal. Ook aan de monetaire kant kennen we een starre variabele (fraai voorbeeld van een contradictio in terminis), namelijk V. Sinds Harry Potter is de V nog nooit zo star geweest als in het vwo-examen van 2017. En dat zijn allemaal aannames. Al die starheden moeten nog aangetoond worden. Al laat u het maar door een paar leerlingen onderzoeken voor het profielwerkstuk. Wanneer er niet meer mag worden getwijfeld, wordt elke vorm van theorie een nieuw geloof.

De lonen blijken in de meest recente crisis allesbehalve star. Niet voor de werknemers met een vaste aanstelling. Wel voor de hele flexibele schil. De zzp-ers mogen voor een schijntje werken, de mensen met een nul-urencontract kunnen fluiten naar een fatsoenlijk loon. Sterker nog. Die mogen concurreren met dezelfde scholieren aan wie wij loonstarheid als paradigma opleggen. Jongens, jullie moeten dit leren voor het examen….

De prijsstarheid op korte termijn is zo mogelijk nog absurder als uitgangspunt. Het havo-examen nota bene heeft het in opgave vier over het deflatiegevaar. En iedereen weet dat met de opkomst van de webwinkels de prijzen gedaald zijn. Zo zijn ook de huizenprijzen al flink aan het stijgen, nog voor we in een oververhitte economie zitten. Je vraagt je af waar de examenmakers vwo met hun hoofd zitten. En of zij het zelf nog wel snappen.

Blijft nog over de omloopsnelheid van het geld. Vroeger was dat een concrete variabele, Toen de munten nog rolden en het papiergeld van hand tot hand ging, was de omloopsnelheid een tastbaar begrip. Briefjes van vijf euro sleten harder dan die van honderd. Dat was aantoonbaar. Een feit. Dus moesten die wel sneller van hand tot hand gaan. Maar hoe is dat nu nog aan te tonen, met een bijna volledig giraal betalingsverkeer. Welke toegevoegde waarde heeft V nu nog? Ik pot tegenwoordig alles op. Met die minuscule rente heeft het geen zin om die onbetrouwbare bankiers te spekken. Mocht ik binnenkort onder verdachte omstandigheden om het leven zijn gekomen, wees er dan zeker van dat de Russen er achter zitten (Polonium 210), want volgens mij heeft M.R. Russische vrienden.
En mijn geld heb ik begraven in de achtertuin. Blijf feiten checken. Check Fact.

M&O havo 2017

José Haasakker en Anthea van Os-Rietema

Op dinsdagmiddag 23 mei 2017 was het weer tijd voor het CE havo Management & Organisatie. Het was het allerlaatste examen voor de havo leerlingen maar gelukkig daarbij niet het moeilijkste.

Één van de standaard onderwerpen waar je de leerlingen op voorbereid voor het eindexamen is de winstverdeling van een BV of NV. Opgave 1 gaat daarover. En gelukkig voor de leerlingen in eenvoudige vorm: de vennootschapsbelasting, het beschikbare dividend, een motief voor stockdividend in plaats van cashdividend en tenslotte 4(!) punten voor de vraag om het bedrag aan (bruto)cashdividend per aandeel te berekenen. Uiteraard met behulp van een dividendpercentage wat genomen moet worden van het geplaatste aandelen kapitaal. De fout waar we elk jaar weer honderd keer voor waarschuwen, neem dit percentage niet van de winst maar dus van het geplaatste aandelenkapitaal wordt helaas in de meerderheid van de klassen toch gemaakt.

Airbnb

Opgave 2 is de klassieke 'case' die zich voornamelijk kenmerkt door het goed kunnen onderscheiden van informatie uit vier informatiebronnen. De case gaat over Karin die een leegstaande etage in haar huis wil gaan verhuren via Airbnb. Zij moet hiervoor investeren in een verbouwing en daarvoor geld lenen bij de bank. De huurbedragen ontvangt ze indirect via Airbnb na aftrek van commissiekosten en toeristenbelasting (zie kader 1). In de informatiebronnen staan de gegevens over de manier van werken van Airbnb, bezetting en verhuurprijs, financiële informatie over verbouwing, lening en overige verhuurdersuitgaven en schoonmaakkosten. Eerst twee algemene rekenvragen over de inkomsten van Karins bedrijf. Dan een vraag om jaarlijkse interestuitgaven te berekenen bij halfjaarlijkse annuïteiten, ook een echte klassieker uit de lesmethoden. En een vraag over uitgaven, waarbij herkend moet worden dat aflossing een uitgave is en de betaling aan de bank bestaat uit een annuïteit.

Natuurlijk zit hier de theorievraag in over rechtsvormen: vennootschapsbelasting versus inkomstenbelasting. En vervolgens weer drie algemene rekenvragen over de verdere uitgaven van het bedrijf. Kortom, een opgave die een appèl doet op het omgaan met veel verschillende informatiebronnen, maar wel in de actuele context van een Airbnb appartement

Judovereniging

Opgave 3 (zie kader 2) combineert informatie van balans, resultatenrekening en liquiditeitsoverzicht in één tabel. Leuk dat het in een nieuwe lay-out staat, maar een erg lastig voor leerlingen om te onderscheiden. Wordt dit in de praktijk ook zo gepubliceerd vragen we ons af? Desalniettemin zijn, afgezien van de wijze van presentatie van de gegevens, zijn drie vragen hetzelfde als in het examen van vorig jaar: de 'ontbrekende data berekenen. Leerlingen moeten contributiebaten, contributieontvangsten en huuruitgaven berekenen op basis van de beschikbare informatie. Dat vergt veel meer dan een leeg hokje invullen. Dit blijkt elk jaar weer erg moeilijk voor leerlingen. De tip 'als je niet meer weet wat – en wat + is, vul dan twee keer hetzelfde in', loont hier voor in ieder geval 1 van de 2 punten. De laatste vraag gaat over de vraag of er voldoende liquide middelen

Kader 1 Schema uit informatiebron 1

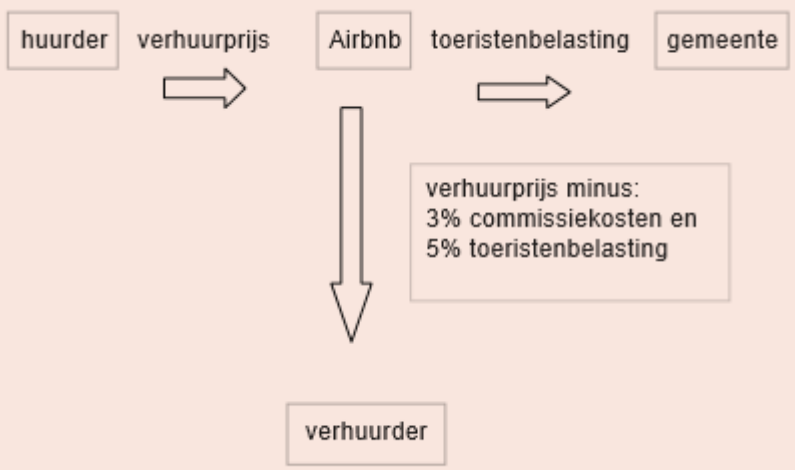

José Haasakker is docente economie en m&o op het Eckartcollege in Eindhoven. Anthea van Os-Rietema is docente economie en m&o op het CSG Gansfort in Groningen. Beiden zijn lid van De Vrolijke Economen.

Kader 2

Opgave 3

Bij deze opgave blijft de btw buiten beschouwing.

De penningmeester van judovereniging JDV heeft onderstaand overzicht opgesteld over de jaren 2015 tot en met 2017.

	gerealiseerd		begroot
seizoen (1 januari - 31 december)	**2015**	**2016**	**2017**
leden:			
senioren	20	14	11
junioren	90	86	84
contributie (in €):			
nog te ontvangen contributie per 31 december[1)]	1.080	1.520	0
vooruitontvangen contributies per 31 december[1)]	320	350	0
contributiebaten	14.000	12.560	....**(a)**....
contributie-ontvangsten	13.680	12.150	....**(b)**....
huur (in €):			
nog te betalen huur per 31 december[1)]	600	630	0
huurlasten[2)]	7.200	7.560	.....
huuruitgaven	7.200	7.530	....**(c)**....
trainer (in €):			
trainerslasten	4.500	5.000	5.500
trainersuitgaven	4.500	5.000	5.500
vaste activa (in €):			
vaste activa per 31 december (boekwaarde)	1.600	1.200	800
afschrijvingslasten vaste activa	400	400	400
overige informatie (in €):			
eigen vermogen per 31 december	3.660	3.260	.....
liquide middelen per 31 december	1.900	1.510	.....

noot 1 Openstaande schulden/vorderingen aan het einde van een jaar worden in het daaropvolgende jaar alsnog betaald/ontvangen.

noot 2 De huurlasten van de judohal stijgen in 2017 ten opzichte van 2016 met hetzelfde percentage als in 2016 ten opzichte van 2015.

In 2016 bedroeg de jaarcontributie € 160 voor een seniorlid en € 120 voor een juniorlid. Met ingang van 1 januari 2017 wordt de jaarcontributie voor alle leden met € 15 verhoogd.

zijn: herkennen de leerlingen liquide middelen én schrijven ze de conclusie juist op voor de volle twee punten? Het blijkt voor veel havo leerlingen toch lastig om dan weer terug te grijpen naar het overzicht en de trainersuitgaven niet te vergeten.

Planken

Opgave 4 gaat over voorraadwaardering. Dit komt af en toe terug in een examen, zoals nu met leuke, echte M&O-vragen. Eerst de brutowinstberekening met lifo voor een houthandel. Dit blijkt soms toch lastig, maar is een echte basisvraag, dus leuk dat die erin zit! Dan moeten de technische voorraad en de voorraad op de balans uitgerekend worden. Vervolgens moet verklaard worden (zonder berekening) waarom in deze houthandel de economische voorraad gelijk is aan de technische voorraad. In één opgave wordt veel van het onderwerp gedekt. Fijn omdat dit ook uitgebreid in de lessen is behandeld.

De zwanenzang

Opgave 5, de tweede 'case', is iets pittiger mede door de 4 uitgebreide informatiebronnen. De opgave gaat over de financiële positie van warenhuis V&D in het laatste jaar vóór het faillissement, een periode waarin pogingen worden ondernomen het dreigende faillissement af te wenden. In de informatiebronnen vinden de leerlingen de balans van V&D een jaar vóór het faillissement, een overzicht van de stakeholders, een resultatenbegroting voor het eerste kwartaal, en informatie om een liquiditeitsbegroting te kunnen invullen. De opgave begint met een vraag over de solvabiliteit. Het blijkt dat sommige leerlingen in de les goed leren hoe ze kunnen antwoorden hoe de solvabiliteit zich ontwikkelt (teller daalt, noemer blijft gelijk en dus zal de solvabiliteit verslechteren). Alleen was dat hier nou net niet de vraag, het gaat namelijk om de huidige stand van zaken van de solvabiliteit, die beoordeeld moet worden op basis van de balans van V&D. Ook mocht er geen berekening worden gemaakt dus moet je wel goed snappen wat het begrip inhoudt. Dat was niet voor elke leerling even gemakkelijk.. De volgende vraag is er weer een uit de lesmethoden: de berekening van interest betaling per jaar inclusief tussentijdse aflossing. En ook de vraag erna: de uitgaven met betrekking tot inkopen in het eerste kwartaal, waarbij rekening gehouden moet worden met 'op rekening' en 'contant' is er een uit de lesmethoden, maar wel een waar de leerlingen echt even scherp moeten zijn en kennis en oefening loont, en dat is fijn, voor de meesten dan. De laatste vraag van deze opgave is het invullen van een liquiditeitsbegroting en vervolgens de onvermijdelijke betalingsproblemen van V&D aantonen. Een leuke vraag, waarbij de derde deelscore niet behaald wordt. Omdat de leerlingen daar de informatie uit de eerste informatiebron weer bij moeten gebruiken, dat was net een, begrijpelijke, stap te ver.

De spaarrekening

Opgave 6 gaat over de achttienjarige Demi die een jaar door Australië wil gaan reizen. Ze wil daarvoor haar spaargeld gebruiken. De opgave gaat over samengestelde kwartaalinterest, contante waarde en eindwaarde. Leuk! De opgave is vrij standaard maar je moet wel goed de rekentechnieken

beheersen. Het uitrekenen van de termijnen blijft lastig, maar al met al een mooie afsluiter van dit examen.

Conclusie

Al met al een mooi, gevarieerd en actueel examen. Natuurlijk ontbraken bepaalde beroemde onderwerpen zoals het hefboomeffect, bruto- en nettowinstopslag en de break-even analyse, maar je kan natuurlijk niet alle onderwerpen belichten. Fijn dat de Vecon met een uitgebreide examenbespreking de onzekerheden over eventuele puntenverdeling en deelscores voor het grootste gedeelte kon wegnemen. Helaas was de n-term 0,3 wat zorgt dat bij een score van 85% van de punten nog geen 8,0 gescoord kon worden. ■

Het examen m&o vwo 2017 Ie tijdvak

Bartha Moerkerk – de Bakker

In dit verslag worden de opgaven uit het m&o examen vwo van het eerste tijdvak globaal doorgenomen, zodanig dat een beeld kan worden gevormd van dit examen. Het examen vergt veel tijd van de leerlingen, want het overgrote deel van hen maakt de drie beschikbare uren tot het einde vol. Bovendien komen wat minder bekende thema's aan bod, die algemene kennis en goed inzicht toetsen.

Opgave 1 laat de leerlingen meteen flink zweten en is een lastig vraagstuk om mee te starten. Er zijn vier vragen over een bank met liquiditeitsproblemen in de beginjaren van de bankencrisis. De provinciale overheid maakt een afweging de bank een lening te verstrekken of de aandelen over te nemen. Het laatste gebeurt en een aantal jaren later wordt de bank weer verzelfstandigd. Klinkt bekend in de oren. De interestberekening van vraag twee vraagt alertheid, omdat rekening moet worden gehouden met een aflossing halverwege het jaar. Ook vraag vier is lastig. De leerlingen moeten de emissiekoers bij de verzelfstandiging vergelijken met de overnamekoers. Dit vereist inzicht in aandelenkoersen. Goed lezen is belangrijk en voor veel leerlingen is het moeilijk het verschil te herkennen tussen nominale waarde, overnamekoers en emissiekoers van de aandelen. Al met al is deze opgave een lastige binnenkomer.

Speeddate resultaten

Opgave 2 duikt in de kosten en opbrengsten van Speeddate.nl. De organisatoren vinden het resultaat van hun onderneming, twaalf jaar na oprichting, te laag en willen gaan uitbreiden en reorganiseren om het resultaat te verhogen. Hier is nauwkeurigheid in de diverse berekeningen van groot belang. Ook moeten de zes informatiebronnen goed bij de beantwoording worden gebruikt en vermeld. De opgave is op zich niet heel moeilijk, maar doordat aan veel details gedacht moet worden, is een foutje snel gemaakt. Voor de berekening van opbrengsten en kosten moeten aantal eenheden, aantal periodes, etc. met elkaar worden vermenigvuldigd. Daarbij wordt ook begrip van de btw gevraagd, aangezien deze buiten de resultatenrekening gehouden moet worden. Bij vraag tien wordt door leerlingen slecht gescoord. Blijkbaar leggen ze niet automatisch de link tussen variabele dan wel constante kosten enerzijds en het bedrijfsrisico

> ” Nauwgezette leerlingen kunnen scoren

Bartha Moerkerk – de Bakker is docent m&o op CSG Prins Maurits Middelharnis en is lid van De Vrolijke Economen (DVE).

anderzijds. De invulbijlagen bij vraag negen en twaalf zijn overzichtelijk en leerlingen worden stap voor stap door de resultatenrekening en -begroting geleid. Deze opgave levert, zoals gezegd, veel (reken)werk op, maar is wel overzichtelijk en gestructureerd. Nauwgezette leerlingen kunnen scoren.

Scheurkalenders

Waar opgave 3 een prima opgave lijkt te zijn, wordt hier door leerlingen over het algemeen niet hoog gescoord. Leerlingen moeten voor 2016 de brutowinst, de ontvangsten van afnemers , de eindvoorraad en de huurkosten berekenen. (zie kader 1), Meteen bij de eerste vraag gaat het bij velen mis: de inkopen worden voor inkoopwaarde aangezien, waardoor een foute brutowinst wordt berekend. Leerlingen halen te eenvoudig de gegevens uit het overzicht, terwijl ze zelf de inkoopwaarde nog moeten berekenen. De zin 'de brutowinst is 50% van de inkoopwaarde van de omzet' wordt wel gelezen, maar juist die inkoopwaarde wordt dus foutief uit de tabel gehaald. Ook voor de voorraadberekening liggen kleine fouten op de loer, zoals het rekenen met bedragen inclusief btw. En eens te meer blijkt hoe lastig leerlingen het vinden ontvangsten en opbrengsten dan wel uitgaven en kosten van elkaar te onderscheiden. De gegevens in de opgave waren helder, maar het blijft een kunst de juiste informatie eruit te halen.

Research and Development

In opgave 4 komen Onderzoek en Ontwikkeling van bedrijven voor het voetlicht. Gevraagd wordt tot welke activa ontwikkelingskosten worden gerekend (vraag achttien) en wat het doel van een wettelijke reserve is (vraag negentien). Ook bij vraag twintig hoeft niet gerekend te worden, maar is het de bedoeling activiteiten te groeperen onder Onderzoek dan wel Ontwikkeling bij Philips. De laatste vraag van deze opgave is wel een berekening. De directie van Philips heeft een voorstel voor de winstverdeling gedaan en de Algemene Vergadering van Aandeelhouders (AVA) gaat alleen akkoord als er minimaal 8% dividend beschikbaar wordt gesteld. Leerlingen moeten aantonen of de AVA akkoord gaat met het voorstel. Belangrijk is het berekenen van dividend als percentage van het geplaatst aandelenvermogen

Kader 1 Informatie bij opgave 3 van het examen

In deze opgave is het btw-tarief 21%.
…
(balans na winstverdeling – Red.)

debet	Balans Kalender per 1 januari 2016 (getallen x € 1)		credit
Inventaris	15.000	Eigen Vermogen	14.040
Voorraad scheurkalenders	3.220	4,5% Bedrijfskrediet	7.800
Vooruitbetaalde huur[1)]	800	Crediteuren	1.331
Debiteuren	1.694	Te betalen bedragen	650
Te vorderen bedragen	600		
Bank	2.050		
Kas	457		
	23.821		23.821

noot 1 exclusief btw

(getallen x € 1)	eerste kwartaal	tweede kwartaal	derde kwartaal	vierde kwartaal
verkopen inclusief 21% btw	5.082	5.082	4.719	6.897
inkopen inclusief 21% btw	3.146	3.388	3.025	4.356
huurbetalingen inclusief 21% btw	968	968	968	1.029

- De inkopen en verkopen zijn gelijkmatig verspreid over het kwartaal.
- De inkopen en verkopen worden direct ontvangen en afgeleverd.
- De inkopen geschieden volledig op rekening.
- Het ontvangen leverancierskrediet is 1,5 maand. De Kalender maakt hier volledig gebruik van.
- De verkopen zijn voor de helft contant en voor de helft op rekening.
- Het verstrekte leverancierskrediet is één maand. Afnemers maken hier volledig gebruik van.
- De brutowinst is 50% van de inkoopwaarde van de omzet.
- Op de laatste dag van een kwartaal wordt de huur vooruitbetaald voor het daaropvolgende kwartaal.

Kader 2 Informatie bij opdracht 5

Gegevens per 1 januari 2015

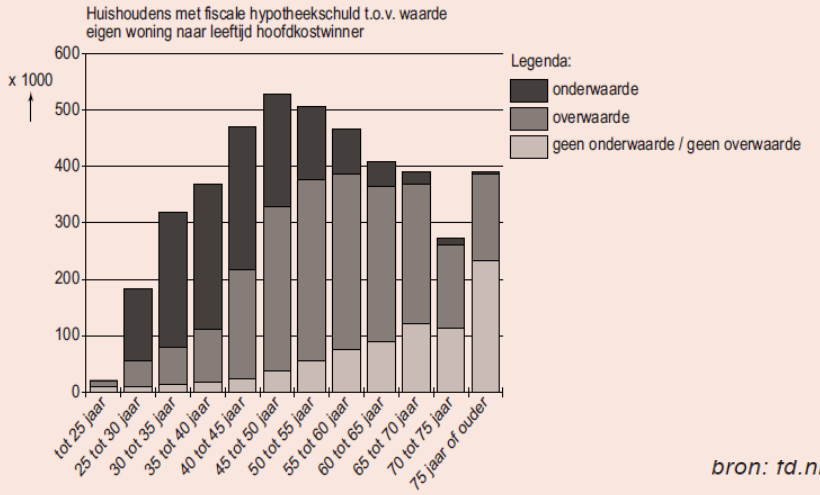

bron: fd.nl

Kader 3 Formule bij opgave 6

31 sh = standaardhoeveelheid
wh = werkelijke hoeveelheid
sp = standaardprijs
wp = werkelijke prijs

efficiencyresultaat = (sh - wh) x sp
prijsresultaat = (sp - wp) x wh

(en niet van de winst, wat een veelgemaakte fout is). En voor alle punten moet duidelijk een vergelijking met de eis en een conclusie worden gegeven.

Een huis kopen

Bij opgave 5 horen drie informatiebronnen: één over de waarde van woningen ten opzichte van de hypotheekschuld in Nederland (zie kader 2), één over de financiële situatie van Roos en Rob en één over de wijze waarop Roos en Rob aan liquide middelen voor de aanschaf van hun huis denken te komen.

De eerste drie vragen in deze opgave toetsen vooral algemene kennis over de hypotheekmarkt en de ontwikkelingen in de crisisjaren vanaf 2010, toen huizenprijzen gingen dalen. Niet alle leerlingen zijn hiervan even goed op de hoogte. Dat ouderen minder huizen 'onder water' hebben staan of waarom de aflossingsvrije hypotheek niet meer wordt aangeboden door de betreffende bank…. Het blijkt niet mee te vallen dit nauwkeurig te omschrijven in een antwoord. De berekeningen in deze opgave zijn ook lastig. Met name bij vraag zesentwintig wordt slecht gescoord. Met behulp van de gegeven formules moeten leerlingen de contante waarde van aflossingen op obligaties en van interestopbrengsten per obligatie berekenen. Dan moet het te financieren bedrag worden gedeeld door de totale berekende opbrengst per obligatie om erachter te komen hoeveel hele obligaties verkocht moeten worden. Voor velen zijn dat te veel stappen en is het antwoord te veel gevraagd. Verder wordt in de hele opgave goed gescoord, waarschijnlijk ook omdat de hypothecaire lening een duidelijk onderdeel van de stof voor het examen is. In de laatste vraag moeten de netto-uitgaven bij een annuïteitenhypotheek worden berekend, wat puur om het toepassen van het geleerde gaat.

Webshop-resultaten

Dit examen m&o wordt afgesloten met opgave 6, waar een webshop in handgemaakte kaarsen de context is. Gegeven is een voor- en nacalculatie over 2016. Allereerst moet het gerealiseerde verkoopresultaat worden berekend. Het is belangrijk dit te berekenen aan de hand van het werkelijk verkochte aantal kaarsen, wat niet door elke leerling vanzelfsprekend wordt gedaan. Dan moet ook het gerealiseerde bezettingsresultaat worden berekend door een vergelijking te maken tussen normale en werkelijke afzet en dit te vermenigvuldigen met de constante kosten per kaars. Leerlingen berekenen dit over het algemeen keurig en de meesten geven ook aan dat het om een nadeel gaat. Want ook dat is nodig voor het punt. De laatste vraag is gekoppeld aan een formule van het formuleblad (zie kader 3). Leerlingen moeten de werkelijke prijs per kilogram verwerkt kaarsvet in 2016 berekenen. Hiermee eindigt het examen met een lastige vraag, die lang niet door elke leerling foutloos wordt gemaakt.

Conclusie

Al met al kan worden gezegd dat het m&o examen voor de vwo'ers te doen was, maar dat veel leerlingen toch ook wel moeite hadden met bepaalde minder bekende thema's. De spreiding over de stof voor het centraal examen was beperkt. En met bijvoorbeeld btw-berekeningen waren veel punten te verdienen, maar ook kwijt te raken. Het gehele examen was veel werk en vrijwel alle leerlingen hadden alle tijd nodig. ■

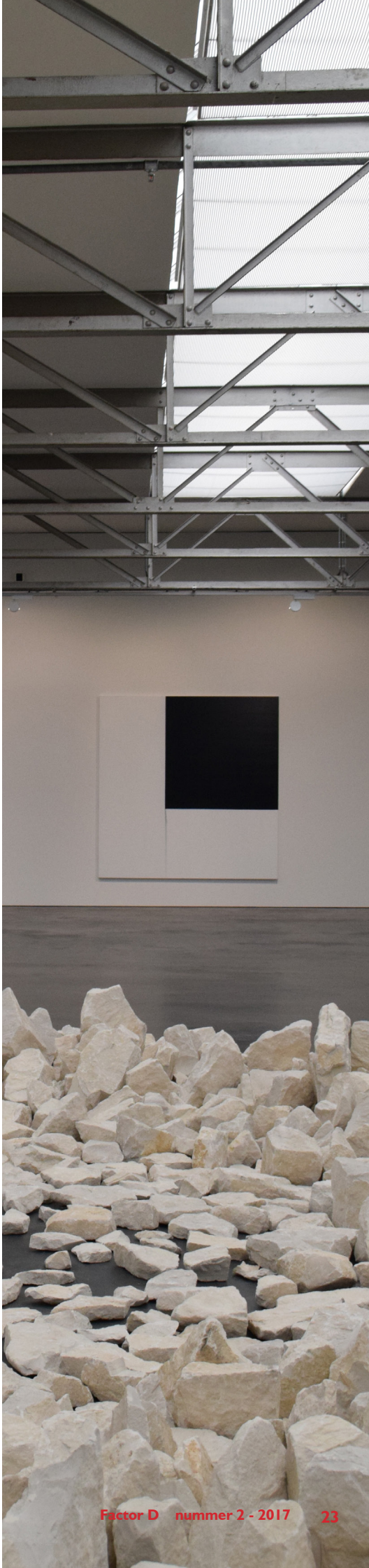

Cartoon

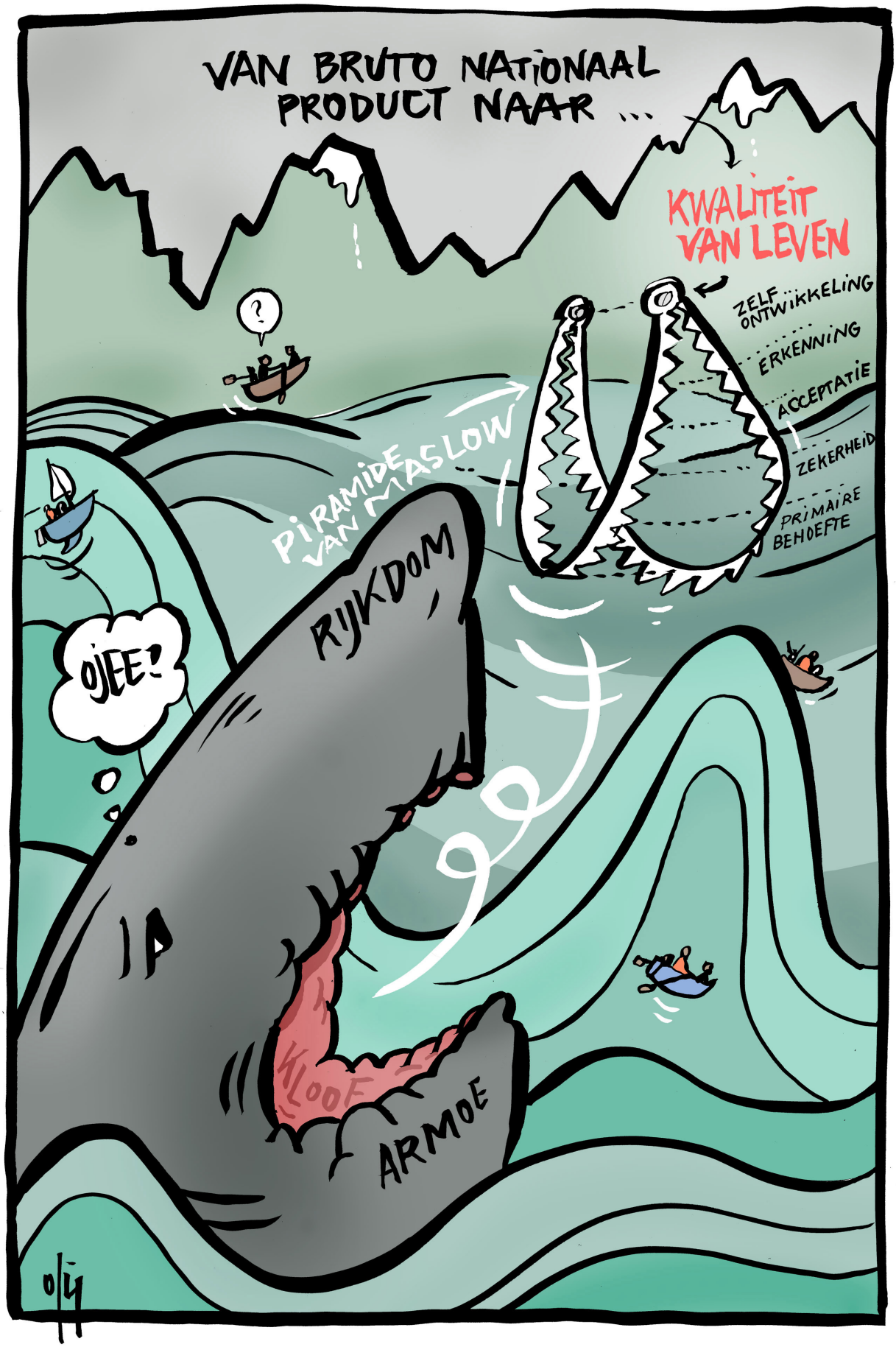
VAN BRUTO NATIONAAL PRODUCT NAAR ...
KWALITEIT VAN LEVEN
ZELF ONTWIKKELING
ERKENNING
ACCEPTATIE
ZEKERHEID
PRIMAIRE BEHOEFTE
PIRAMIDE VAN MASLOW
RIJKDOM
OJEE!
KLOOF
ARMOE

Een examenopgave nader bekeken

Lenie Kneppers

Voor welke moeilijkheden komt de examenkandidaat te staan bij het maken van examen opgaven? Hoe ziet de uitvoering hiervan in de praktijk er uit? Door een inhoudsanalyse van een examenopgave kan ontdekt worden waar kandidaten de fout ingaan en hoe dat is te verklaren.

Dit keer wil ik - in plaats van een deelvraag een hele examenopgave analyseren. Ik heb gekozen voor opgave 5 van het havo examen, tijdvak 1 2016. De opgave bestaat uit vijf deelvragen.
Voor welke moeilijkheden komt de examen kandidaat te staan bij het beantwoorden van deze opgave? Hoe zou het denkgedrag kunnen zijn? Hoe is het in de praktijk -op het examen- uitgevoerd en ten slotte, waaraan zou het kunnen liggen als een antwoord niet goed is.

Opgave 5

Interessant aan deze opgave is, dat er veel uitleg wordt gevraagd. Hierdoor moet de examenkandidaat een denkstrategie toepassen. Hij kan meestal niet uitwijken naar reproductie. De kandidaat moet de leerstof begrijpen.
Wat wel opvalt, is dat in geen enkele vraag de gegeven situatie meedoet, met andere woorden, de vragen hadden ook gesteld kunnen worden zonder het inleidende stukje. Kandidaten hadden het rustig kunnen overslaan. Het zijn dus geen context vragen. Context vragen zijn vragen gesteld in een gegeven situatie.

De inleiding op de opgave vindt u in kader 1.

Kader 1 In India is het niet alles goud wat er blinkt

De afgelopen tien jaar heeft de Indiase economie zich snel ontwikkeld. Maar door onder andere afnemend consumentenvertrouwen is de conjunctuur omgeslagen en behoort India nu tot de economisch meest kwetsbare landen. Zo heeft de economie last van oplopende inflatie, een tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans en kapitaalexport naar de Verenigde Staten (VS). Volgens de Indiase regering hebben de automatische stabilisatoren, zoals de ingevoerde werkloosheidsuitkeringen, onvoldoende dempende werking op de conjunctuur en moeten er nieuwe maatregelen worden genomen.

Lenie Kneppers is vakdidactica economie aan het instituut voor de lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam en redactielid van Factor D.

Vraag 22

Leg uit dat het consumentenvertrouwen een conjunctuurindicator is.

Bij een systematische beantwoording van deze vraag komen de volgende denkvragen aan de orde:
a. Wat is een conjunctuurindicator?
Een conjunctuurindicator geeft het verwachte conjunctuurverloop weer over een bepaalde periode.
b. Wat is hier de indicator?
De indicator is in dit geval het consumentenvertrouwen.
c. Waardoor is het consumentenvertrouwen een conjunctuurindicator?
Consumentenvertrouwen wordt o.a. gemeten aan de koopbereidheid. Als de consument geen vertrouwen heeft in de economie gaat hij minder besteden en dat veroorzaakt een verslechtering van de conjunctuur omdat daardoor de productie terugloopt. Als het vertrouwen hoog is gaat de consument besteden. De productie loopt op en daardoor verbetert de conjunctuur . De koopbereidheid (onderdeel van het consumentenvertrouwen) is dus een indicator voor de conjunctuur.
De p-waarde van deze vraag is 65 (65 van de 100 leerlingen hadden deze vraag goed).

Voorbeelden

Alle antwoorden van kandidaten zijn letterlijk geciteerd en cursief in rood weergegeven.

Kandidaat 1: *Als het consumentenvertrouwen hoog is zal de vraag naar goederen stijgen, mensen zullen meer kopen, consumeren.*
Op zich klopt dit antwoord, maar gevraagd wordt waarom het consumentenvertrouwen een conjunctuurindicator is. Dat staat er niet. Slordigheid in een juiste aanpak van de vraag of weet de leerling niet wat een indicator is en omzeilt hij/zij dit met het gegeven antwoord? Denkt de beoordelaar: de zin klopt dus de kandidaat snapt het wel?

Kandidaat 2: *Door naar het consumentenvertrouwen te kijken kun je zien hoeveel vertrouwen de burgers in de economie hebben, daardoor kun je weer halen als bestedingen worden uitgesteld of juist naar voren worden gehaald.*
Deze kandidaat slaat stappen in de beantwoording over. Over indicatoren heeft hij/zij het niet. Wat voor effect het vertrouwen op de bestedingen en daardoor op de conjunctuur heeft, wordt niet uitgelegd.

Kandidaat 3: *Consumentenvertrouwen is een conjunctuurindicator omdat het aangeeft of mensen gauw iets kopen of niet. Stel de consumenten geven aan vertrouwen te hebben in de economie dan kopen ze dus sneller spullen. Dit betekent dat ze de prijzen vertrouwen en het goed gaat met de economie.*
Hier is een ondeugdelijke uitleg van conjunctuurindicator gegeven. Ook de tweede uitleg is in feite onjuist. De mensen kopen spullen en geven daarmee aan dat ze vertrouwen hebben in de economie. Hoe dit verder uitwerkt op de conjunctuur staat niet in het antwoord.
Ondanks het feit dat veel leerlingen twee punten behaalden, zit er in de meeste antwoorden geen logische aanpak van de redenering: het voorspellen van het verloop van de conjunctuur aan de koopbereidheid van de consument.

Vraag 23
Leg uit hoe werkloosheidsuitkeringen een dempende werking kunnen hebben op een neergaande conjunctuur.
Bij een systematische beantwoording van deze vraag komen de volgende denkvragen aan de orde:
a. Wat is het gevolg van een neergaande conjunctuur op werkgelegenheid.
Door een neergaande conjunctuur zullen er mensen ontslagen worden.
b. Wat is het gevolg daarvan op bestedingen van huishoudens en op de conjunctuur?
Het inkomen van huishoudens vervalt waardoor de bestedingen afnemen. De productie neemt af en de conjunctuur verslechtert.
c. Hoe kan verklaard worden dat met uitkeringen de conjunctuur iets minder verslechtert dan zonder uitkeringen?
De uitkeringen herstellen (althans deels) de bestedingsmogelijkheden van de huishoudens waardoor er een dempende werking op de neergaande conjunctuur optreedt.
De p-waarde van deze vraag is 59 (iets meer dan de helft van de leerlingen had deze vraag goed).

Voorbeelden
Kandidaat 1: *Door een werkloosheidsuitkering in te voeren, kunnen werklozen blijven consumeren. Dit leidt tot een groei van vraag en aanbod en zal de conjunctuur stimuleren.*
De eerste zin is juist, maar daarna gaat het mis. Als de leerling de vraag goed gelezen had en dus van een dempende werking was uitgegaan had dit voorkomen kunnen worden. Blind voor de vraag gaat de leerling af op het geleerde 'toename besteding dus groei'.

Kandidaat 2: *Werkloosheidsuitkeringen kunnen een dempende werking hebben op een neergaande conjunctuur omdat bij een neergaande conjunctuur betekent het dat er minder/weinig geconsumeerd wordt. Door werkloosheiduitkeringen krijgen nu ook werklozen een inkomen en kan er dus weer meer besteed worden (de betalingsbereidheid wordt groter). Doordat er meer besteed wordt neemt de vraag toe waardoor prijzen weer omhoog kunnen gaan, er ontstaat dus inflatie waardoor de neergaande conjunctuur weer omhoog wordt geheven. Daarom kunnen werkloosheidsuitkeringen een dempende werking hebben op een neergaande lijn.*
Dit is een voorbeeld van associatieve reproductie: neergaande lijn – weinig consumptie – meer inkomens – meer bestedingen-prijzen omhoog – inflatie. Er wordt niet of weinig gedacht vanuit de vraag. Het antwoord is daardoor onjuist.

Kandidaat 3: WW-uitkeringen zijn doorgaans altijd lager dan loon b.v. Dit leidt niet alleen tot minder koopkracht en consumptie van de WW-ers, maar ook tot lagere investeringen door bedrijven als gevolg. Tot slot kunnen door veel WW-uitkeringen de belastingen omhoog gaan (overheid) wat een negatief effect weer heeft op de koopkracht en dus de conjunctuur. Het dempt dus.
Uit de vorige antwoorden had ik al een vermoeden dat leerlingen soms onbekend zijn met het werkwoord 'dempen'. Hier is het echter wel heel duidelijk. De leerling gaat er volledig door de mist in. Als de leerling zich afgevraagd had wat er met een dempende werking werd bedoeld had hij/zij dit kunnen opmaken uit de laatste zin van de inleiding op opgave 5.

Vraag 24
Leg uit hoe oplopende binnenlandse inflatie kan leiden tot verslechtering van het saldo op de lopende rekening van de betalingsbalans.
Bij een systematische beantwoording van deze vraag komen de volgende denkvragen aan de orde:
a. Wat staat er op de lopende rekening van de betalingsbalans?
Op de betalingsbalans staan de inkomsten uit het buitenland (export) en de uitgaven aan het buitenland (import). Op de lopende rekening gaat het o.a. om de goederenrekening, de dienstenrekening.
b. Wat betekent oplopende binnenlandse inflatie?
Inflatie betekent een stijging van het algemeen prijspeil. Oplopende binnenlandse inflatie wil dus zeggen dat de prijsstijging in het betreffende land (India) oploopt.
c. Op welke manier heeft de oplopende inflatie invloed op de lopende rekening?
Door de oplopende inflatie worden goederen en diensten duurder waardoor de export af zal nemen. De import kan toenemen door de goedkopere producten uit het buitenland. Het saldo (E-M) van de lopende rekening zal dus verslechteren.
De p-waarde van deze vraag is 43, dus minder dan de helft van de leerlingen had deze vraag goed.

Voorbeelden
Kandidaat 1: *Door inflatie stijgen de prijzen in een land en daalt de koers van de munt. Het saldo op de lopende rekening kan hierdoor verslechteren omdat door de koersdaling er meer vraag komt naar export uit het 'inflatieland' en afname van vraag naar import.*
Hier wordt eveneens niet gedacht, maar wat herinneringen uit het geheugen gehaald. Hierdoor ontstaan verkeerde redeneringen. Als de leerling zich had afgevraagd waarom de koers kan dalen na inflatie in een land had hij/zij misschien niet de koersdaling aan de inflatie gekoppeld en daaraan weer de verslechtering van de betalingsbalans. Een planmatiger denkaanpak had mogelijk een beter antwoord tot gevolg kunnen hebben. De uitspraak 'vraag naar export en vraag naar import' geeft een verkeerde conceptbetekenis aan.

Kandidaat 2: *Door de oplopende binnenlandse inflatie zijn mensen bang voor nog hogere prijzen in het binnenland. De import is voor hun erg goedkoop. Ze zullen zoveel mogelijk goederen inkopen waardoor de import groter is dan de export en dit leidt tot verslechtering op de lopende rekening.*
Uit dit antwoord is duidelijk dat de leerling weet wat de lopende rekening is en dat de verslechtering daarop ontstaat door een verkleining van het verschil tussen export en

import. Er wordt echter alleen de invloed van de vergroting import aangevoerd niet de verlaging van de export, die m.i. belangrijker is.

Vraag 25
Zie kader 2 voor de inleiding op deze vraag en de bijbehorende bron 1

Kader 2

Om zich te beschermen tegen de oplopende inflatie importeren veel Indiase burgers goud en gouden sieraden uit de VS. De Indiase regering vindt dat onwenselijk en heeft importbeperkende maatregelen op goud en gouden sieraden aangekondigd. Over deze onderwerpen wordt in India druk getwitterd (zie bron 1).

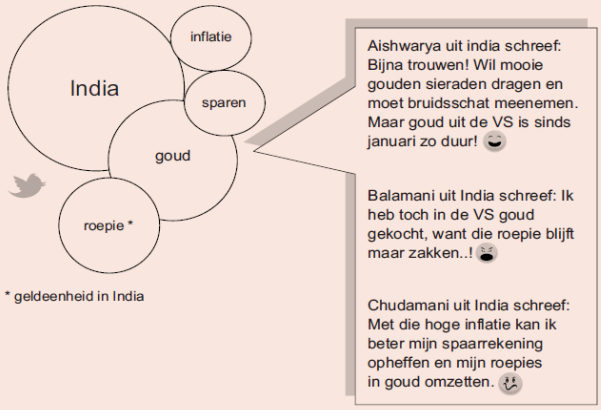

Bron 1

Gebruik tekst en bron in kader 2.
Maak de onderstaande zinnen economisch correct.
Import van gouden sieraden wordt geboekt als …(1)… op de …(2)… van de betalingsbalans van India.
De tweet van Balamani laat zien dat er bij Indiase burgers sprake is van …(3)….
Chudamani geeft in zijn tweet aan dat door de hoge inflatie de …(4)… waarde van zijn spaargeld …(5)….
Kies uit:
bij (1) ontvangsten / uitgaven
bij (2) kapitaalrekening / lopende rekening
bij (3) moral hazard / risico-avers gedrag
bij (4) nominale / reële
bij (5) daalt / stijgt

In vraag 25 is weinig of geen sprake van betekenisvol leren. De vraag kan met reproductie worden beantwoord.
De leerling moet weten dat import bestaat uit uitgaven (zie 24a) en dat goederen op de goederenrekening van de lopende rekening staan. Hij/zij moet het verschil weten tussen moral hazard en risico-avers gedrag, het verschil tussen nominale en reële waarde en dat bij inflatie de reële waarde van het geld daalt. Bij dit laatste is misschien nog wat denkgedrag nodig: bij inflatie wordt alles duurder, dus kan ik minder kopen voor mijn geld, dus de waarde daalt.
De p-waarde = 73. Beter dus dan de eerdere vragen, maar voor zo'n reproductievraag toch eigenlijk laag.
Bij de antwoorden die ik gezien heb, gaf de keuze tussen 'nominale' en 'reële' de meeste problemen.

Vraag 26
Zie voor de inleiding op deze vraag en bijbehorende bron kader 3.

Kader 3

Naar aanleiding van een krantenbericht (bron 2) doet een Indiase econoom een oproep aan de Indiase regering om af te zien van de importbeperkende maatregelen op goud en gouden sieraden. Hij stelt: 'De renteverhoging in de VS zal gevolgen hebben voor de wisselkoers van de dollar in roepies, waardoor uiteindelijk Indiase burgers nog meer voor goud en gouden sieraden uit de VS moeten gaan betalen.'
Gebruik bron 2.

Fed verhoogt rente in VS

Na jaren van renteverlagingen heeft de centrale bank (Fed) van de Verenigde Staten aangekondigd de rente te verhogen.
De Amerikaanse economie is herstellende van de kredietcrisis en volgens de voorzitter van de Fed is stimulering via een lage rente niet meer nodig.
De voorzitter verwacht dat de renteverhoging zal leiden tot kapitaalimport vanuit landen zoals India.

Leg uit hoe de renteverhoging in de VS ertoe kan leiden dat goud en gouden sieraden uit de VS voor kopers in India duurder worden.
Gebruik ongeveer 60 woorden.

Bij een systematische beantwoording van deze vraag komen de volgende denkvragen aan de orde:
a. Wat is het gevolg van de renteverhoging in de VS voor spaarders/beleggers in India?
Doordat in de VS een hogere rente op spaargeld/beleggingen wordt geboden dan in India zal kapitaal vertrekken naar de VS.
b. Heeft dat gevolgen voor de vraag naar dollars?
Ja, de vraag zal toenemen. Het spaargeld in roepies moet omgezet in dollars.
c. Wat voor effect heeft dat op de prijs van de dollar?
Als de vraag naar dollars toeneemt t.o.v. het aanbod zal de prijs stijgen, dus de koers stijgt.
d. Wat voor effect heeft dit op de prijs van goud en gouden sieraden?
Als de wisselkoers hoger is, moeten kopers van goud en gouden sieraden meer roepies betalen voor dollars, dus de prijs van de sieraden in roepies wordt hoger.

Dit is een redeneervraag. In de inleiding is echter al veel bruikbare informatie gegeven. In de vraag is hier een situatie gegeven: India (hoewel het elk ander land zou kunnen zijn). De leerling moet van het ene punt naar het andere redeneren en dit vervolgens systematisch beschrijven. De leerling kan niet uit de voeten met alleen reproductie. Niet gemakkelijk en dat blijkt ook wel uit de p-waarde. Die is 41, dat is laag.

Voorbeelden
Kandidaat 1: *Door de verhoging van de rente is er dus ook hogere rente bij sparen. Mensen gaan dan liever sparen dan*

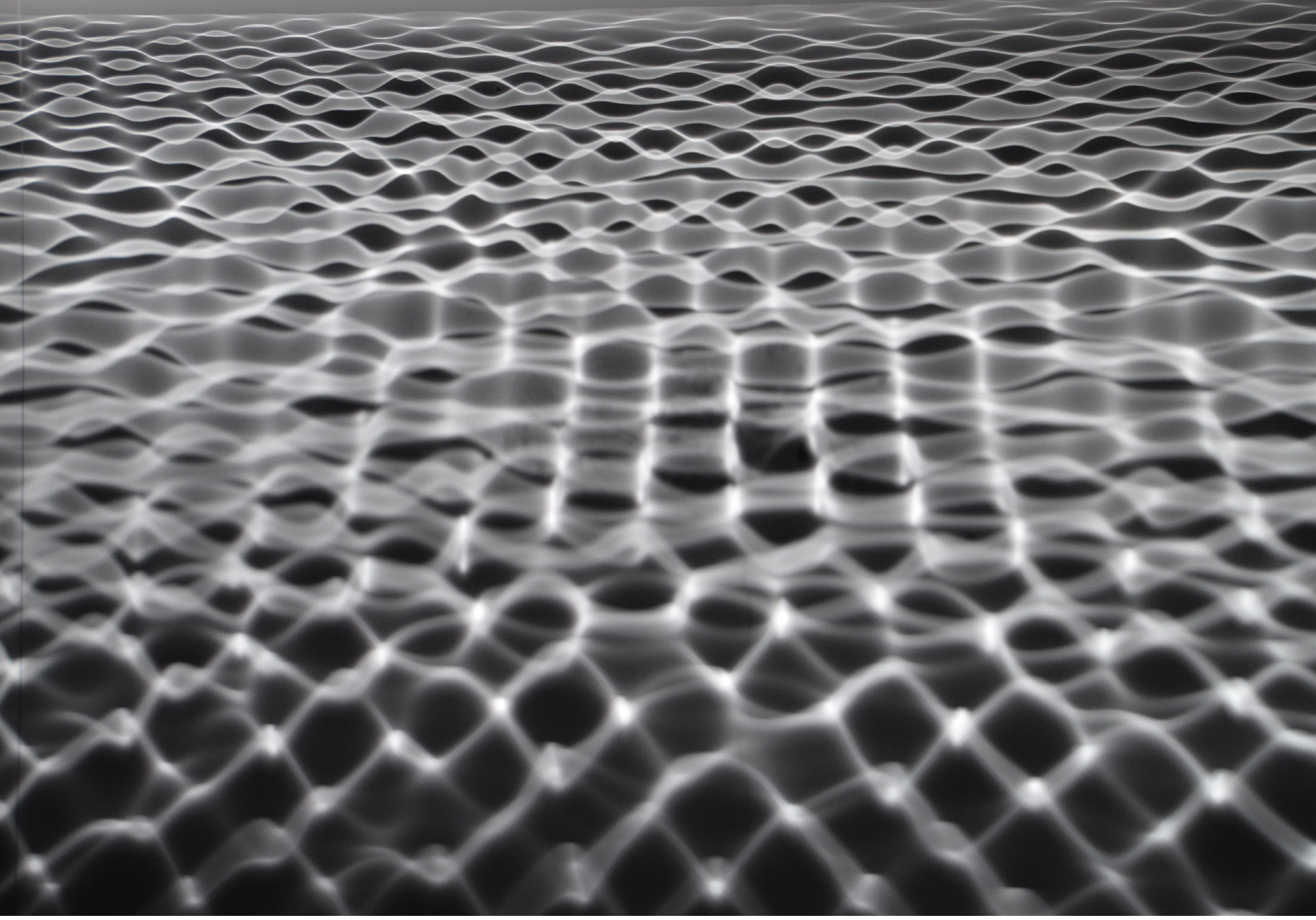

geld lenen bij banken (hoge rente banken). Omdat mensen meer sparen en minder uitgeven worden er minder producten verkocht waardoor het minder goedkoop aangeboden kan worden en dus duurder in prijs.
Wat gebeurt hier? De kandidaat leest de vraag niet goed, blijft hangen op *renteverhoging* en schiet dan in mantra, een vorm van reproductie. Bovendien heeft hij/zij het krantenstukje en de inleiding op de vraag niet gelezen.

Kandidaat 2: *de renteverhoging in de V.S. kan ertoe leiden dat goud en sieraden uit de V.S. voor kopers uit India duurder worden omdat zoals in het krantenbericht gezegd wordt is de Amerikaanse economie herstellende. Een herstellende economie betekent meer consumptie, dit veroorzaakt prijsverhogingen (inflatie) waardoor het voor de kopers in India dus duurder wordt om uit de V.S. te importeren, aangezien de prijzen in de V.S. omhoog gaan.*
Deze kandidaat gaat voorbij aan het directe effect van renteverhoging in een importland terwijl dat antwoord al in het krantenbericht staat. Blijft dan hangen op 'herstellende economie' en dan gebeurt hetzelfde als bij kandidaat 1.

Kandidaat 3: *Door de renteverhoging in de V.S. zullen veel buitenlandse burgers in de V.S. beleggen. Hierdoor is er meer vraag naar de dollar. Doordat er meer vraag is naar de dollar stijgt deze wisselkoers, door deze stijgende wisselkoers wordt het voor Indiase burgers duurder om spullen te kopen in de V.S. , zoals goud en zilver.*
Als laatste een bewijs dat het ook goed kan. De leerling redeneert heel goed van renteverhoging tot duurder sieraden kopen door middel van de woorden: door, hierdoor, doordat. De kandidaat volgt in feite de strategie die ik eerder in Factor D heb beschreven, de BLT-strategie, Because, Leading, Therefore (or Resulting in), een strategie die leerlingen in Engeland geleerd wordt om te leren redeneren en zodoende (examenvragen) beter leren te beantwoorden.

Duidelijk is dat dit getraind moet worden in de economielessen en niet alleen in het examenjaar maar vanaf jaar één. ■

COLOFON

Factor D is een kwartaalblad voor het economieonderwijs en zijn didactiek. Factor D wordt uitgegeven in opdracht van de Stichting Ontwikkeling Economie Onderwijs ten behoeve van economiedocenten, geïnteresseerden en aankomende leraren.

Redactie
Het doel van de Stichting Ontwikkeling EconomieOnderwijs is: 'het zonder winstoogmerk bevorderen van het onderwijs in de economie of andere vakken, op zodanige wijze dat de leerling inzicht krijgt in maatschappelijke vraagstukken, en voorts al hetgeen met een en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords.'
Binnen het kader van deze doelstelling is de redactie volstrekt onafhankelijk. Dat betekent dat Factor D open staat voor discussiebijdragen, boekbesprekingen, artikelen over lesmateriaal, leerplanontwikkeling, leservaringen, schoolexamenopgaven. Dit alles ten dienste van het economieonderwijs. Daarbij is een actieve bijdrage van de lezer onontbeerlijk.

De redactie bestaat uit:
Roel Grol, José Haasakker, Nancy van Hoof, Wim van Kleef, Lenie Kneppers en Henk Vercoulen.

Redactieadres:
Stichting Ontwikkeling EconomieOnderwijs,
Postbus 7466
1007 JL Amsterdam
Tel. 020-6700272, fax 020-6700273
Email: info@soeo.nl

Abonnementen
Abonnementen € 20,- per jaar, studenten € 15,- per jaar. Abonnementen kunnen elk moment van het jaar ingaan. Na één jaarabonnement zijn opzeggingen mogelijk per kwartaal, uiterlijk één maand vóór het verstrijken van het kwartaal. Opgave op het redactieadres. Adreswijzigingen kunnen ook naar het redactieadres worden gestuurd.

Vormgeving en Zetwerk:
Studio Kraft - Veldhoven.
Foto's: Foto's: Kees van den Nieuwenhof en Quincy Elvira (bij zijn artikel).
Druk: Ergon - Grafimedia, Eindhoven.

ISSN-nummer: 0926-2172.
Copyright: Stichting Ontwikkeling EconomieOnderwijs, 2013. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting Ontwikkeling EconomieOnderwijs.

700 exemplaren

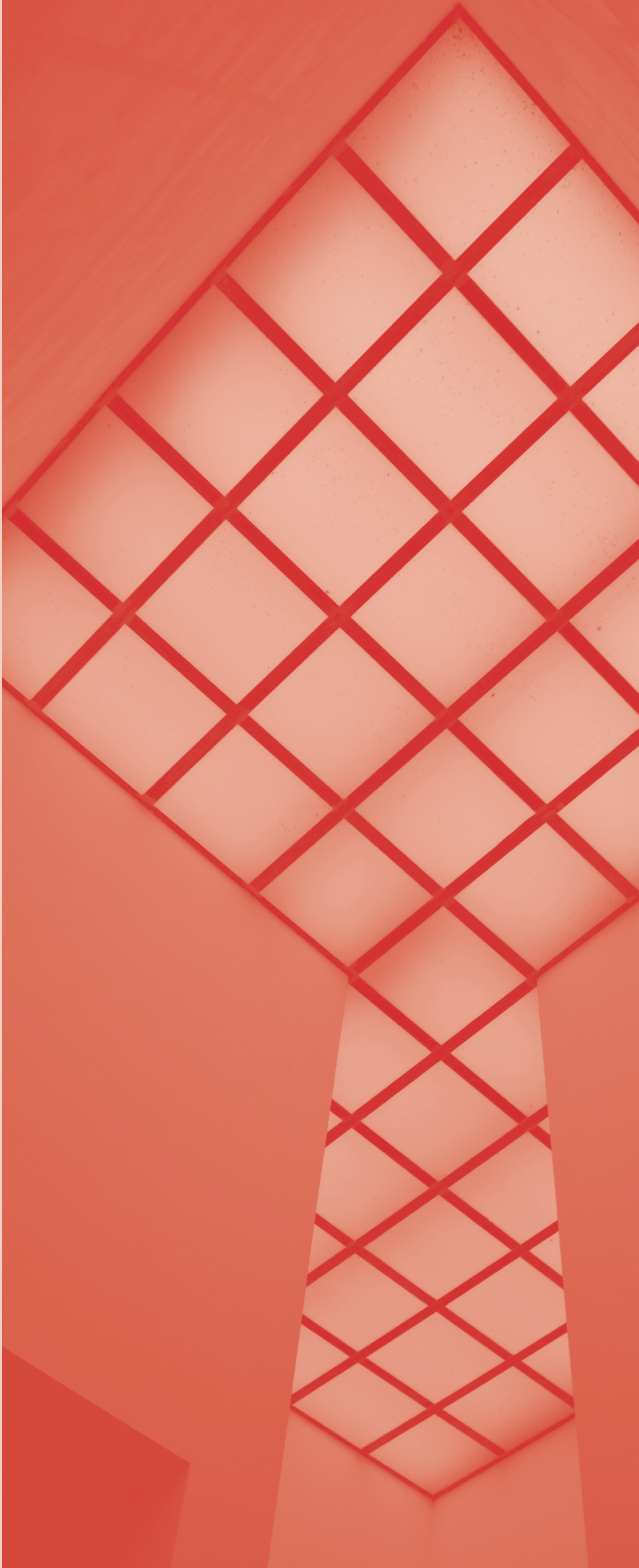

uitgave van de
Stichting Ontwikkeling
EconomieOnderwijs